प्राचीन नेपाल

पुरातत्त्व विभागको मुखपत्र

ANCIENT NEPAL

Journal of the Department of Archaeology

संख्या १४८
कार्तिक २०५८

Number 148
November 2001

सम्पादक मण्डल
प्रधान सम्पादक
सुश्री सानु नानी कंसाकार
सम्पादक
श्रीमती सरला मानन्धर
श्री प्रकाश दर्नाल

Editorial Board
Chief Editor
Ms. Sanu Nani Kansakar
Editor
Mrs. Sarala Manandhar
Mr. Prakash Darnal

प्रकाशक
श्री ५ को सरकार
संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय
पुरातत्त्व विभाग
काठमाडौं, नेपाल

Published by
His Majesty's Government
Ministry of Culture, Tourism & Civil Aviation
The Department of Archaeology
Kathmandu, Nepal

प्राप्ति स्थानः
साझा प्रकाशन
पुल्चोक, ललितपुर

To be had of:
Sajha Prakashan
Pulchok, Lalitpur

मूल्य रू. ५०/-

Price Rs. 50/-

Printed at: Matribhoomi Press, Kamal Pokhari, Kathmandu, Nepal, Tel: 410284, 414076, Fax: 412501
E-mail: matribhoomi@info.com.np

प्राचीन नेपाल
ANCIENT NEPAL

संख्या १४८
कार्तिक २०५८

Number 148
November 2001

सम्पादक मण्डल
प्रधान सम्पादक
सुश्री सानु नानी कंसाकार
सम्पादक
श्रीमती सरला मानन्धर
श्री प्रकाश दर्नाल

Editorial Board
Chief Editor
Ms. Sanu Nani Kansakar
Editor
Mrs. Sarala Manandhar
Mr. Prakash Darnal

विषय-सूची
Contents

Page

Ramagrama Excavation II

–Sukra Sagar Shrestha 1-29

Cultural, Religious and Archaeological Heritage of Lomanthang and their Restoration

–Prakash Darnal 30-38

Antiquity of Manuscript Painting in Nepal

–Sabitree Mainali 39-42

नेपाली खण्ड — पृष्ठ

किसान जाति एक चिनारी

–केशव प्रसाद अधिकारी ४३-५२

पुरातत्त्व विभागको गतिविधि (२०५७/०५८)

–सरला मानन्धर ५३-६४

Ramagrama Excavation II

- Sukra Sagar Shrestha

Actually the initiation of Ramagrama Excavation started when LDT/DOA filed an application to the UNESCO for the nomination of Lumbini, Tilaurakot and Ramagrama Stupa in the World Heritage List. UNESCO enlisted Lumbini immediately in World Heritage List but sent a team of archaeologist, geophysical surveyors to investigate further on the subject for the qualification of Tilaurakot and Ramagrama Stupa to be enlisted in the World Heritage list.

The team arrived in Nepal in 1997 and investigated the candidate sites of Tilaurakot and Ramagrama Stupa area and conducted the geophysical surveys. On the following year the team even conducted an archaeological excavation in Tilaurakot. The report of excavation is still awaited.

While conducting the geophysical investigation with Resistivity survey (Earth Resistance) and Magnetometer survey (Fluxgate Gradiometre), Magnetometer survey showed some very distinctive anomalic picture of a monastic complex on the North West of the main stupa. Then DOA planned for an excavation in order to check the result of geophysical survey. The first excavation in 1997 was conducted merely as a trial trenching.

The first season's result brought out some very interesting result but very short period of fourty five days and five trenches of four by four meters digging brought more questions than the straight answer. Therefore the excavation was lengthened year after year. The first year's excavation brought out the result of the site to be occupied from very early historical period but the monastery could not be opened fully. Therefore second year's fieldwork is planned and excavation this time was conducted for seventy five days. It could open the monastery in maximum exposure but it also brought further question about the new structures seen in the south of the monastic complex. Therefore third season's field work was planned for three months long period. This is in total, the result of three season's field work which is presented here with.

Site Description

The site of Ramagrama is stretched North South after the river Jharahi was diverted from east of the

stupa in 1986/87. Before that the stupa was surrounded by that river from three sides e.g. North, West and South. Once the river was diverted, the stupa complex then changed into an island topography. The running river Jharahi flows in the east and dried old course of the same river on all three remaining sides. But still a small strip of land is left on North as a land bridge. (Pl. I)

The whole area inside the island is cultivated except the area occupied by the stupa and south of it which is fenced with barbed wire. The area south of the stupa is planted with different trees and further beyond after the fence is left fallow which extends down to the old river course. The new trees were transplanted by Lumbini Development Trust in collaboration with Bussi-No-Kai Japan who also donated to erect a temple site in 1998/1999 to the south west of the stupa complex at a distance of nearly hundred fifty meters away.

Relief Of The Stupa

Ramagrama stupa is located almost at the middle of the island area. The relief of the stupa is not evenly raised now. The south and eastern sides of the stupa is raised evenly to the centre forming the top where as north and west have more falls. The contour of the west side falls are more steeper than north side. They were sculpted out by the trees grown on those sides. Once the trees fell down the roots of them made holes and cracks.

The position of the stupa does not seem centrally located inside present barbed fence. It rather goes north from the fence in north and north west corner. The fence is considered as the boundary of the stupa complex and area beyond that is private land. Therefore the northern plinth of the stupa may go out of the fence and fall in the private land. Contrary to the north, the southern fence rather goes away from the plinth. The geophysical survey conducted in 1997 did not record any archaeological remains upto ten meters inside the fence in south.

The total height of the stupa at present from surrounding cultivated surface is 6.85 mtr. (Fig. 3)

The destruction features are noted in north and western side of the stupa. The cutting of the trenches in unlucky field to the north west of the stupa showed big concentration of brickbats with some distinctive bricks which were definitely used in the stupa plinths.

There were many trees grown on the stupa till few years back (Pl. II). The last and tallest tree still survives on south western side of the stupa. The tree is known in Nepali as Karma (botanical name: Albizia odoratissima) This tree also needs to be cut down at an earliest so that there will not be further destruction of the stupa by its roots (Pl. IIIc, d)

In my previous report of Ramagrama excavation, the historical account of the site has been already presented with finds encountered during first trial trench excavation. In second year the excavation was conducted in full scale and the area was extended further south. Similarly in third year the excavation was extended towards the stupa also.

For the scientific record and to correlate different structures and findings, the whole site is divided into different squares. Keeping in view the size of the main stupa, the first square is made accordingly and the stupa is encased into a fifty meters square (50x50 m.). Then same size of the squares are extended in all four cardinal directions. In relation to the shape and size of the land and distribution of the subsurfacial archaeological remains, the area is planned to be covered by 88 squares of fifty meters by fifty meters. They are eight in west east and eleven in north south directions. The squares are numbered from top left to down right. The main square encasing the stupa falls on the square number 44. Other archeological remains fall on the squares 27,35,36,39,43,44, and 67. The present excavation site with the monastic complex,

praying platform and the stupa falls on the square number 35, 43, and 44 respectively. Only known sites are noted in the particular squares. There could be other monuments unnoticed underground. They could be marked easily once they are traced.

Each squares of fifty meters are divided again into four quadrants of 25 x 25 m. and marked alphabetically into ABCD in clockwise direction from top left. These quadrants are further divided into twenty five trenches of four meters by four meters leaving one meter baulk in between. Thus each square of fifty meters block has hundred trenches. This makes the digging manageable and scientific (Fig 1.)

Twenty-five trenches of ABCD quadrants are marked alphabetically from top left in small letters a, b, c, d, to z except one letter 'O'. The letter 'O' is thought to be misleading with zero. Therefore it is taken out. (Fig 1)

All the findings and correlations are recorded in relation to bigger grids, quadrants, trenches and layer numbers.

Thus first number represents the big square (50 x 50 m) followed by a capital letter ABC or D for quadrants. Then comes the small alphabet which gives the particular trench and lastly the layer number in roman numeral. Therefore (for example) 35 Bd II means second layer of the trench d from quadrant B of the square number 35.

The trench plan printed in my previous report in Ancient Nepal-142 Pl. 7 therefore is slightly changed. The writer regrets the inconvenience caused to the readers.

Main Monastic Complex

After the excavation work of two years, it is now clear that the big complex coming out with huge walls turned out to be a modest monastic complex.

The monastic complex measures 13.5 x 13.5 m. having 2.4 m. wide rooms and courtyard of 4.8 m square. The size of the wall varies from 1.15 to 1.25m thick and the bricks have only 6 x 19 x 30 cms. and 6 x 23 x 36 cms. in size. Surprisingly no evidence of rooftiles are recovered showing the roofs to be covered by organic materials most probably the thatch.[2].

All the outer walls of the monastery remain intact at least in foundation level with some bits of bricks robbing mostly in probable door locations. In southern facade of the monastery, there are as many as 32 courses of brick left and in eastern part there are 23-28 layers still remained in situ. But tops of them are uneven and also no door frames are encountered. They might have been robbed away or destroyed in course of time due to being organic material.

The depth of the foundation trench while laying first bricks are also not in even level. In trench 35 Cp in east the lowest layer of the bricks is 220 cm. in north (tr. no. 35 Ch) 195 cm and in west and south are 215 (tr. 35 Cm) and 220 cm (tr 35 Ct) respectively.

The inner room size of the compartment ranges from 205 cms to 240 cm., without any dividing walls. Probably the rooms were also divided by wooden materials.

The location of the doors are not found with any tangible objects like door jambs and doorframes. But a door hook is found from the trench (pl IX d)

One door is surely in SW. corner (tr 35Cs) and another probably two in the east (tr 35 Cu and 35 Cp) where same type of wall destruction above the foundation level is noticed. In north may be two in trenches (tr 35C an and 35 Cl) and in western part, since the wall is not exposed fully can not be said and could not be detected.

Unlike in outer walls, the inner walls of the monastic complex is nearly all robbed away leaving only seven courses of bricks in western side (Pl. VI c) where as in north three layers of the bricks are left in sporadic condition (tr. 35 Cg) and in south also

same condition prevails. The eastern side is left with only ghost walls filled in with brickbats after the bricks from the wall were robbed away. The remains of the ghost wall could easily be detected in sections The exit to the courtyard is in southeast corner of the complex.

Discard Of The Monastic Complex

The monastic complex seems collapsed and discarded well before the last flood occurred. This is shown by the brickbats concentration in almost all the trenches laid over the monastic complex. The brickbats concentration goes below and is well overlaid by yellow floody deposit. When did the flood occurred is unknown because of the lack of C14 dating facility.

There is a votive stupa erected at the centre of the courtyard. The placement of this stupa is little deviated towards southwest by 20 cms. The size of the courtyard is 4.80m square, exactly double the breadth of the monastic room-size. The stupa does not seem contemporary to monastic complex because the last flood occurred after the abandonment of the monastery and this votive stupa is found constructed on top of that last flood layer. The placement of the stupa seems chance placement at the center of the monastic courtyard. The stupa has six courses of bricks and seems erected from the salvaged bricks from surrounding (See Pl XI and Fig 5)

Trenching In Riverbed On South

A long trench of one meter by twenty meters was laid down a meter away from the alignment exposed in the riverbed to the south of the main stupa. The trench runs from west to east starting from the exposed brick alignment. The trenches are cut in the size of one meter by four meters at the interval of one meter to the north where either bricks are exposed or alignments could be traced (Fig 10)

The trenches are cut in order to see if the structure seen in the riverbed extends towards north under the dry river. The structure was believed by the archaeologist to be the monastic complex described by the Chinese pilgrims Fahien and Hieun Tsang in fourth and seventh century respectively.

The geophysical survey conducted by Bradford University Group on the south of the brick alignment also guessed the brick structures deep below the cultivated surface [4]. The local people also talks about a big foundation wall and wide brick pavements few feet below the cultivated surface. They saw them while digging a grave for a Sadhu in 1985/86 [5]

After going down for one and half meters, it was found only fallen bricks in two of the eastern trenches while in western trench a clear alignment of brick wall is traced. Therefore this trench is extended towards north again with the size of one and half by two meters. It falls due north of exposed wall in the river bed. The wall is found one meter sixty centimeters extended further north from the alignments which is below eighty centimeters from the present river surface. At the depth of two meters and ten centimeters the water table came up and further digging is stopped. (Pl VII C)

From this cutting it is found that this part of the structure is found to be cut and buried by the river at least 2.5 meters. Since the river is already diverted now, there is no threat of being further destruction any more.

Wall Exposed On The Left Bank Of River Jharahi

A small piece of the wall is found exposed in the left bank of river Jharahi to the east of the stupa. The alignment of it runs nearly for two meters in north south direction. The structure was unnoticed or neglected during the diversion act of the river in 1986/87. Archaeological value was underestimated, then.

The site was thoroughly checked this year and found that the alignment has six courses of the bricks left. To the right angle of it in south, a wall of 50 cm thickness runs towards west. This portion of the wall is found cut and thrown away during the diversion act of the river.

From the northern end of the alignment a single course of the brick further runs for more than 35 meters showing as if the road pavement or a courtyard complex.

The brick size in this site is 5 x 19 x 28 cms which shows the site to be younger in age than Sunga Kushan period.

A further dig to the east of the same spot would be fruitful to reveal the full structure in order to understand about the site. (Pl IV d)

Trial Trenches In Garden Area

UNESCO team who conducted the geophysical survey strongly recommended the trees on the south of the stupa to be cut down and clear the land in order to save the probable archaeological remains underneath. Those trees are already five years old and grown fully and has been the part of the landscape now. The trees were transplanted by LDT in collaboration with Bussi-no-Kai a Buddhist Organisation of Japan who also made a garden and a monument across the river in three Kattha Land.

When talked about the octogenarians, there is a rare chance of finding any archeological remains underneath because the river has travelled many times to and forth in North South direction during their life time. The remains, if any, should have been washed away by the river and if left in pieces they will be well below the ground where a root action of a general tree can not reach there. Therefore it was decided to check the area anyway and cut some trenches in garden area in order to see the remains. The area was thoroughly checked and the trenches laid in different parts of the garden. Two trenches of one and half meter by ten meters in west, two one by ten meters and one two by five meters at the center was laid down. On the east of the garden again, one two by five meters and one by thirty meters trenches were cut down. The depth in all the trenches were achieved to two meters down. Nothing except the reverside silt is encountered. This part of the land is found to be sterile of the monuments underneath (Pl VII d)

Therefore it is strongly recommended now not to clear away the trees from the area. There is very little chance of archaeological remains in this part of Ramagrama complex the transplantation is well done and luckily well placed.

Opening Of The Central Stupa Structure

The central square structure seen, in the magnetometer survey, measures 115 cms by 115 cms with six layer of the bricks. The structure extends up from 40 cms below the present surface of the land with two one and three courses of the bricks.

The aim of opening this structure is to understand about the purpose of this monument. Since it looks like a stupa and foreign deposit seen below it in western section of it has been decided to cut down in order to check that deposit and fully understand about the structure. The structure is removed layer by layer with photographing and drawing each layer before it is removed. The drawing is done with superimposed central point fixed each time vertically in the same spot with the help of a thread marked red in central point.

Surprisingly the deposit thought to be the foreign materials turned out to be the rain penetration which carried down the surface composition, and it was seen only in western section. The whole structure is cut down to the bottom and found the surface below the structure merely a flood deposit, Half of the

bricks at last layer are left in situ after seeing all the structure. The result is late erection of the structure which was raised only after the last flood occurred in the area. The flood deposition itself is after the abandonment of the monastic complex.

All the bricks used in this structure is found to be the size of 5 x 19 x 29 cms. The bricks are laid one upon the other in the pattern as shown in the drawing (Fig 5). The structure was laid collecting the full size bricks around the stupa well after the abandonment of the monastic complex. (see also p 4)

Copper Coin

A copper coin is found from Northwest Corner of the monastery from the depth of 15 cms from top (trench 35 Ch). The coin is fairly preserved.

The size of the coin is 2.4 to 2.5 cms in diameter showing not in perfect circular shape. Similarly the thickness also varies from 2.4mm to 4.2 mm. The weight is 13.010 grams.

The coin is of Kushana period. There is a figure of a king wearing long coat down to the knee. The posture seems in walking with the feet apart. The right hand holds a lantern (?) in bent posture as if raising little up and left hand is raised up to elbow holding arrow or some type of club. The head seems wearing a pointed cap.

There are four letters embossed to the right of the figure. The legend reads ब र्ध ण य [6]. The letters are of Brahmi from the periodic phase of Sunga Kushana.

On the reverse of the coin, there is a figure standing at the center and few letters in unintelligible condition. This side is much rusted therefore could not be deciphered properly. Such coin type was also reported from Tilaurakot coin hoards excavated by Risso University. Babukrishna Rijal has classified that under Buddha type copper coin of Kaniska[7].

Greyware

The greyware potsherds are found from the level below the long occupation layer of the monastic complex from inside the room part. The potsherds are collected from the depth of 275. cms down to the natural layer. The grey wares are coming along with the black and red wares.

The greyware potsherds are seen mostly from utensils than from other big pots. The edges of the gray ware are found bevelled either from inside or from outside. Knife edge bowls also are noticed. (Fig 8)

Unlike the other gray wares, the specimen from Ramagrama greywares are found dotted with some red spots showing some presence of brick grits. Therefore it could be surmised that the Ramagrama greywares may be of latter date (5-3rd century B.C.)

This year's excavation (2001 AD) brought to light the Mouryan structure of the stupa. The structure was touched at the end of the excavation season. Therefore could not be gone down to foundation level. However the plinth could be exposed in west and East showing the Mouryan structure to be little more than thirty three meters in diameters.

From the exposed structures in trench no 44 Ak and 44 Bm we can locate different phases of the stupa. The Mouryan structure is found to be tilted outwards and the second phase gave the supporting wall in west of which a piece is also found exposed in the trench 44 Aa. This phase could be from Sunga Kushan or even Gupta period [6]. (Pl V ab) The size of the Mouryan bricks are found to be 7 x 27 x 38 cms quite identical to the same phase of construction in Mayadevi temple of Lumbini. The size of the wall is still unidentified within stupa because it goes towards the centre. Only next seasons digging will give this picture.

The size of the bricks in second phase are 5 x 19 x 29 cms. Since no datable objects are unearthed, we

are not in a position to give definite date for the structures until the further evidence is at hand. Further on we also have to see the relation between the structures in the west with the main stupa complex. This will have to be checked in the next excavation.

There is an entrance like structure exposed partially in south of main stupa in the trench 44 Dp. Once went down to average 45 cms from the surface, a skeleton is exposed which attracted hundreds and thousands of visitors to the site making it impossible to dig further on. Therefore the digging was stopped and the skeleton is reburied in situ for future digging.

From the study of skeleton, we can somehow make a presumption that the dead is not a ritual burial because it is not followed with any burial objects like any coins, pots and rings. The skeleton is also not adorned with any necklace, rings and so on. A ritual burial is always followed by dead objects. The dead is simply laid down with face upside and mouth wide open. Even there are brickbats inserted forcibly inside the mouth and the bone just below the knee is broken. It shows rather forceful murder. The dead is placed almost at the entrance from south and buried less than half a meter below the surface and further covered by rolled down brickbats from the stupa. (PL VII ,Fig. 3)

Covering of the trenches and conservation notes for future renovation and conservation works.

Since the monastic complex in unlucky field is adequately excavated and well understood, only renovation and conservation works remain now to be undertaken in order to put the monument in exhibition. When this conservation work starts is unknown. Therefore the trenches have been refilled.

While refilling work was done, the excavated surface of the trenches were covered with the plastic sheets and put the earth on top. The walls of the monastic complex were also covered accordingly with turpoline sheets but only on tops. The tops of the walls varies from the surface which falls from fifty to hundred twenty centimeters below present surface. Once the digging work for conservation and renovation starts one has to wait for blue tarpoline to be seen then follow that to expose the monastic walls but he/she should not leave to consult the map of the excavation report.

The baulk lines are left unexcavated. Therefore there is still a chance to understand more about the stratigraphic situation if one intends to.

For more details of the composition-the eastern facade of the inner wall in the monastery is refilled with brickbats again because not a single brick was left in this part of the wall. All the bricks were taken out and filled with brickbats when the wall was robbed. The northern and southern part of the inner wall has partly original bricks up to five courses but that is also in western half only. Eastern halves of the walls were totally robbed away and remains in the form of ghostwall only. The western wing has complete wall still with seven courses of bricks left. This is the original part of the wall and bricks used on that part has more of the complete bricks. No brickbats are found used on that part of monastic wall (Pl VIc)

The outer walls of the monastic complex is found complete surrounding on all four sides. There is no difficulty to recognize. They are all in alignment. The top of the walls are, as mentioned above, only half a meter to hundred twenty centimeters below the present surface of the land. The thickness of the monastic wall is nearly similar to Mayadevi temple. The thickness varies from a meter to hundred and fifteen centimeters. The southwest corner of the wall is slightly tilted outwards.

The east and south foreground of the complex is found paved with brickbats up to three meters wide. The pavement may be in west and north as well, but since they are not opened can not be said preciously. The level of the pavement is hundred and thirty centimeters below present surface.

The central structure (stupa) has been found

latter addition. Although late in origin, it also should be incorporated in the renovation. Therefore should not be discarded. The details of the cutting is described in this report itself. (p 4 and 5)

A further study before renovation work if wanted would be more rewarding. The study could be made again after opening all the filled-in trenches by rechecking the stratigraphy from the baulk left.

At last I should thank my colleagues Pravin Shrestha -Photographer, Purna Bahadur Shrestha-Draftsman, and Mahesh Sharma office assistant who worked very hard and sincerely to accomplish the result of this important excavation. Despite their office duty I found them ever untiring to accomplish additional duties conferred on them during whole excavation season.

I should not miss to thank and mention the names of Mr. Krishna Bahadur K.C archaeologist deputed from LDT, and Narad Yadav who cooperated very much during the entire period of excavation. Mr. Yadav remained all time cooperative even before and after the excavation by keeping an eye on excavated sites.

Reference:

1. Shrestha Sukra Sagar, Ramagrama Excavation Ancient Nepal Nr. 146, March 1999, P-4
2. ibid, P-5
3. ibid Pl III pic. 4
4. Coninghum Robin and Armin Schmidt, Nomination of Tilurakot and RAMAGRAM (as part of a serial nomination of world Heritage sites associated with the life of the Lord Buddha), Report and Recommendations of a UNESCO Mission-1997, P-57
5. On personal consultation with Dayaram Dhobi and Babaji from the Village Deorea and Ujjani respectively.
6. The inscription on the coin is deciphered by the Chief Epigraphist of Dept. of Archaeology Mr. Shyam Sundar Rajvamshi.
7. Ancient Nepal, Nr 26, Pl VIII.

→ North

I. AERIAL VIEW OF RAMAGRAMA STUPA AND RIVER JHARAHI

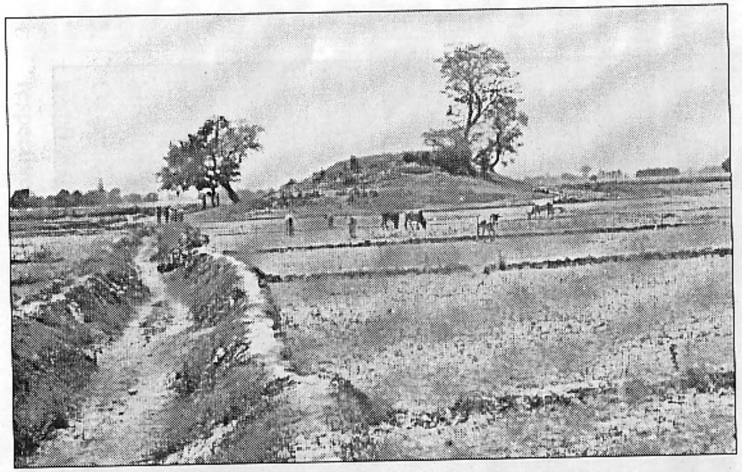

a. View from North

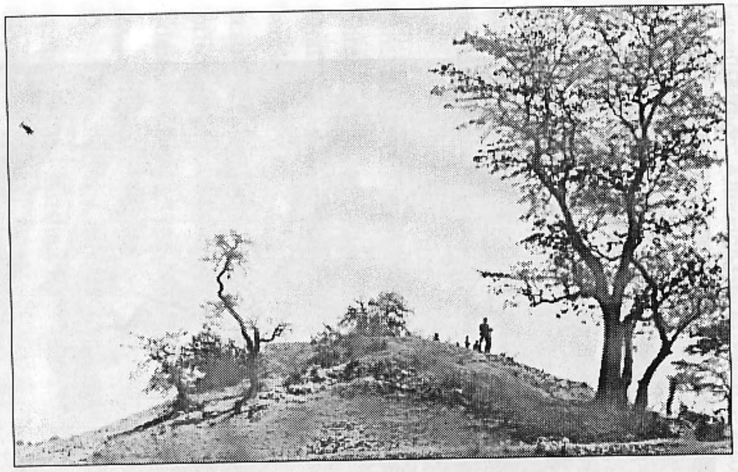

b. View from West

d. Detail Bricks of Stupa dome

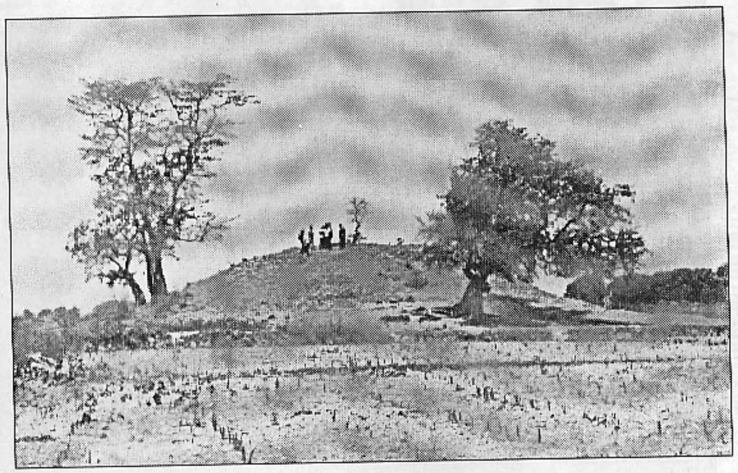

c. View from East

II. ARCHIVAL PICTURES OF RAMAGRAMA STUPA (around the decade of nineteen seventies)

a. Ujjaini Village

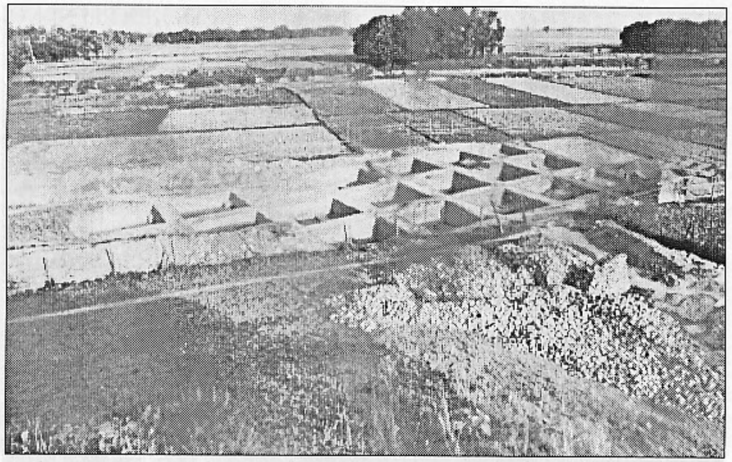

b. Excavated trench from top of the Stupa towards west.

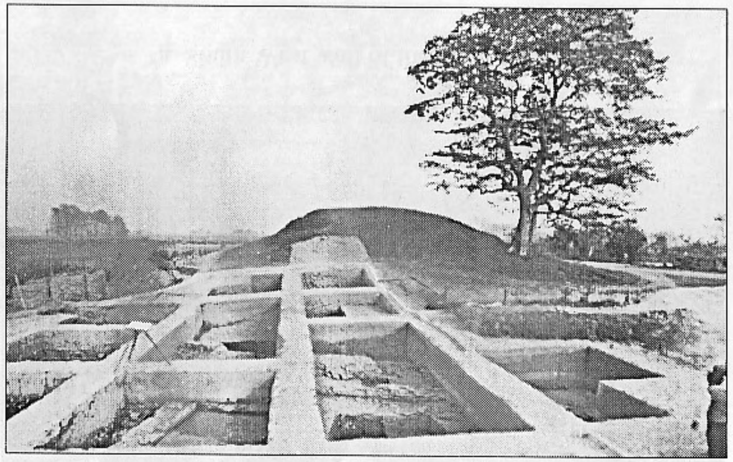

c. Excavated trenches and the stupa from west

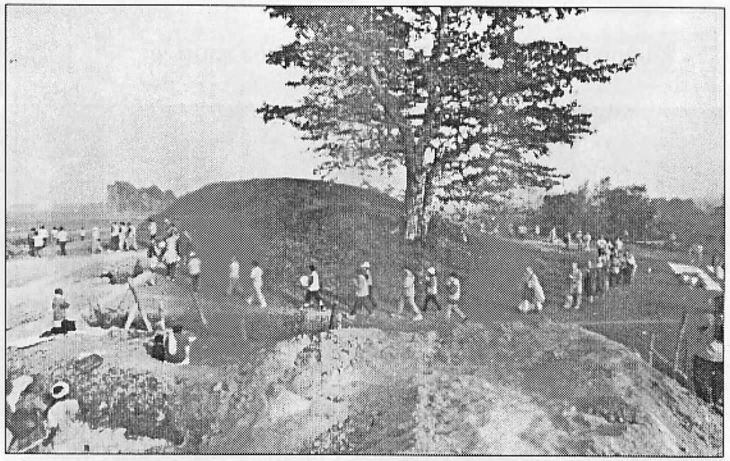

d. Foreign Pilgrims at Ramagrama.

III RAMAGRAMA STUPA AND SURROUNDINGS

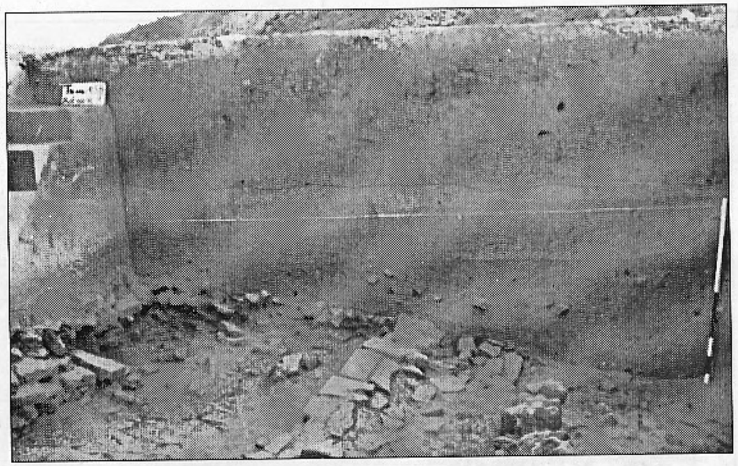

a. South West wall of the praying platform

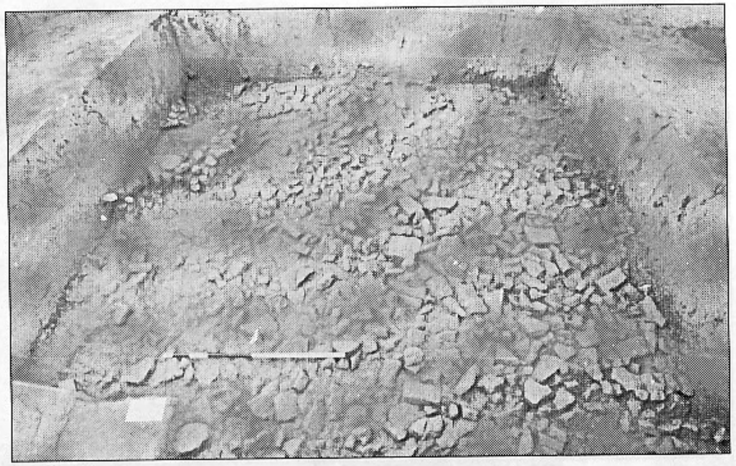

b. Brick concentration on top of the foundation

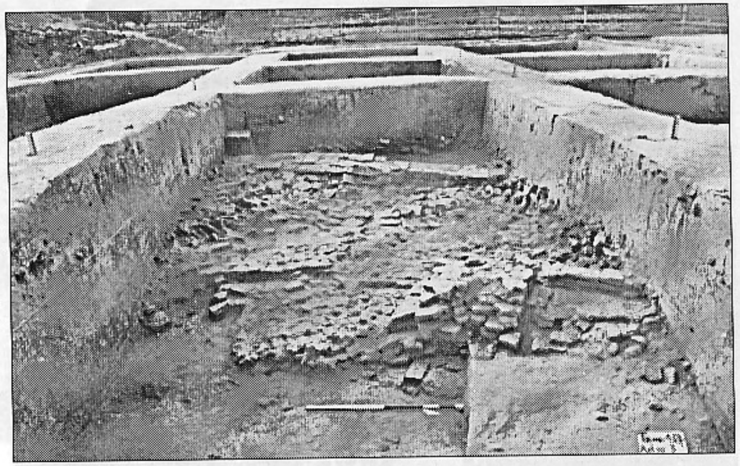

c. Extended Western entrance and a wall of praying platform.

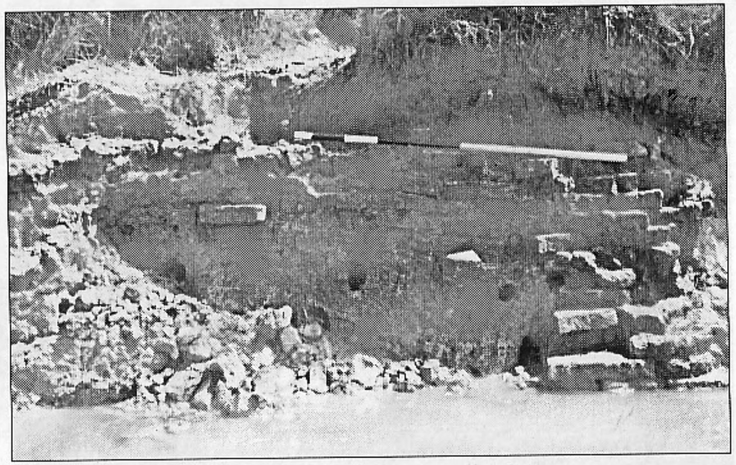

d. Wall structure exposed in river section to the east of the stupa

IV. EXCAVATION IN PROGRESS

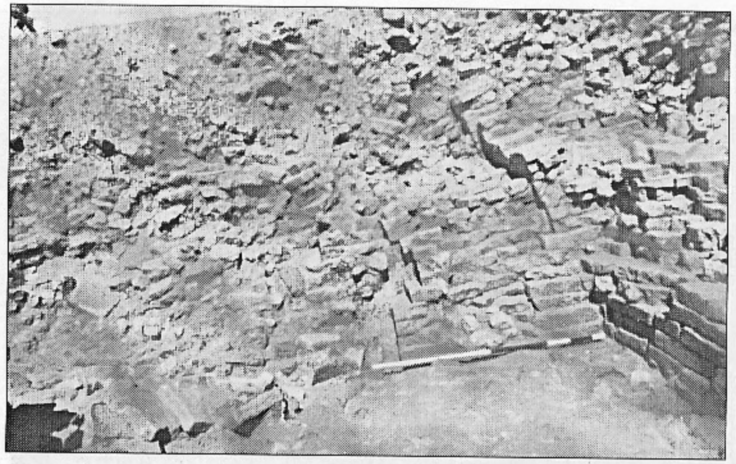

a, b. Mouryan wall and supportive structure in west of stupa

c. Wall structure of later phase than Mouryan.

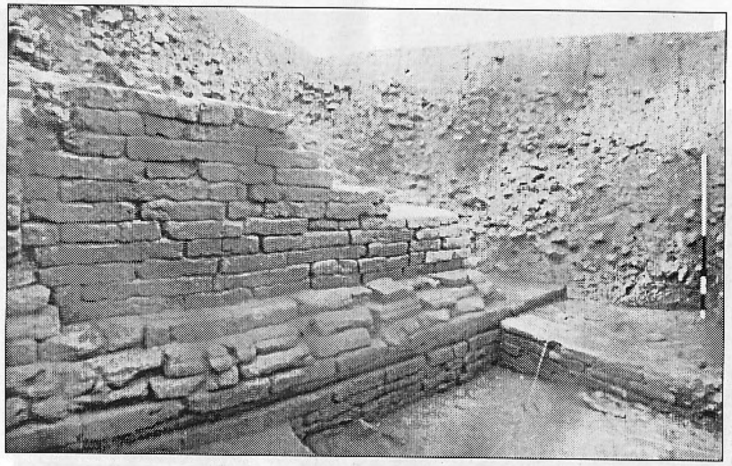

d. Mouryan structure in east of the stupa

V. DIFFERENT STRUCTURES

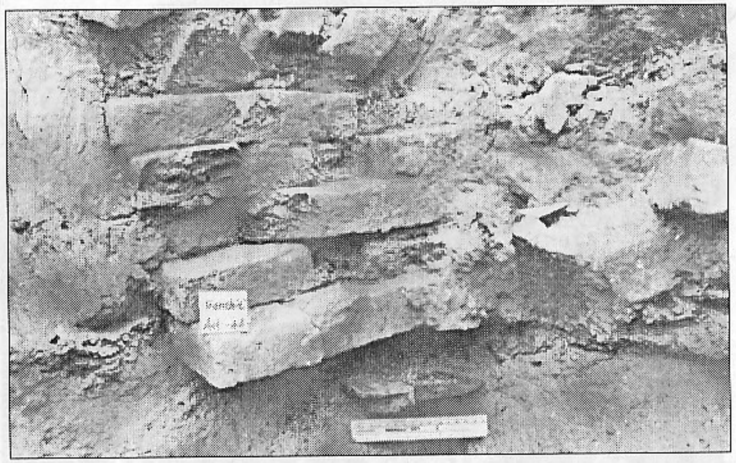

a. A rimsherd below the monastic foundation

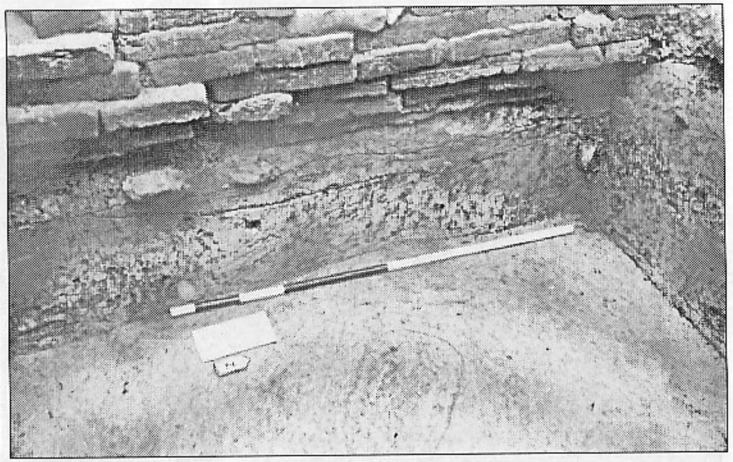

b. Occupational layer below the monastic foundation

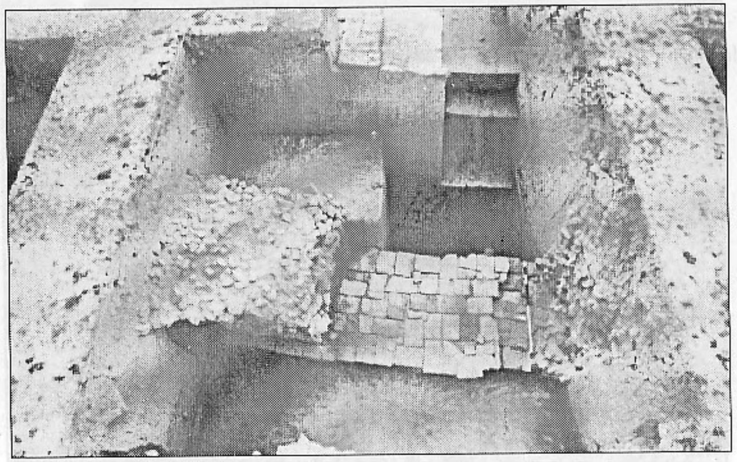

c. Inner wall foundation of the monastic complex in west

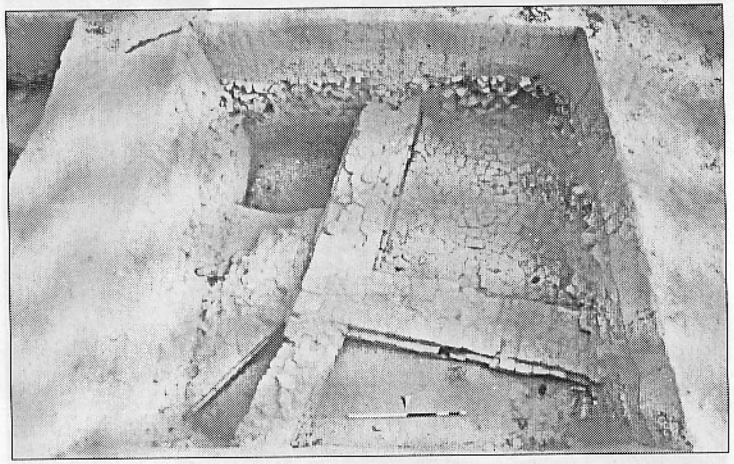

d. Northeast corner of the praying platform where the plinth of the stupa comes to join

VI. DIFFERENT FOUNDATIONS

a. A skull of the dead burial

b. The knee portions of the dead burial

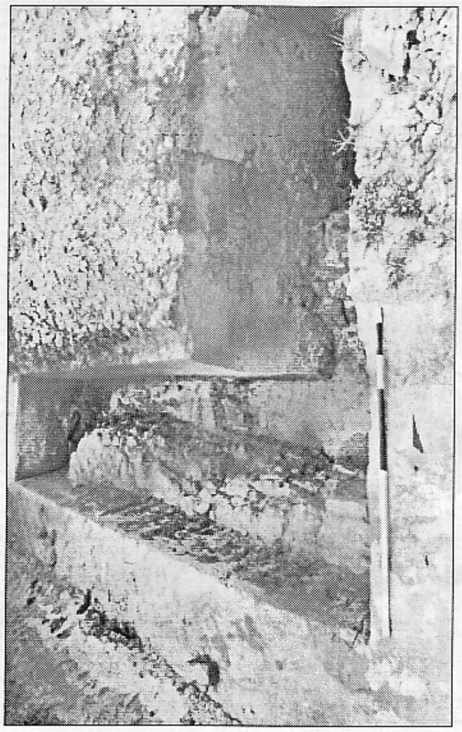

c. A trench in south of the stupa in old river course

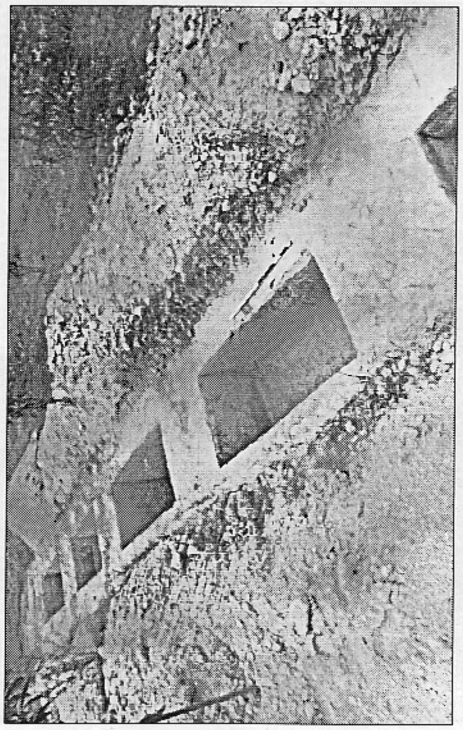

d. A trial trench in garden area.

VII. DIFFERENT SITUATIONS

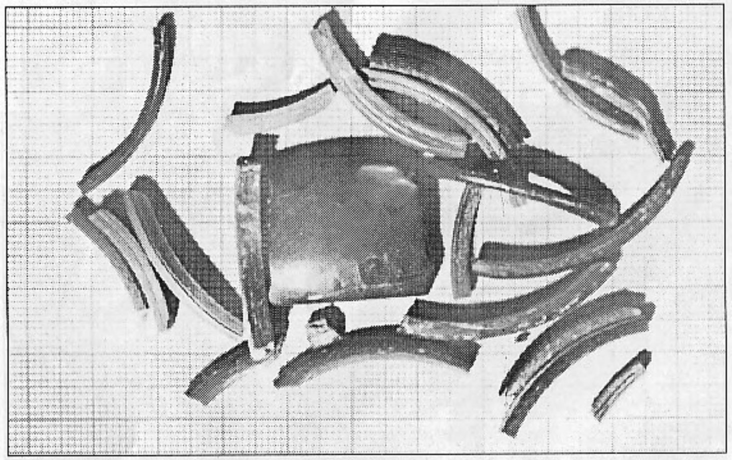

a. Bangle pieces found from IInd layer

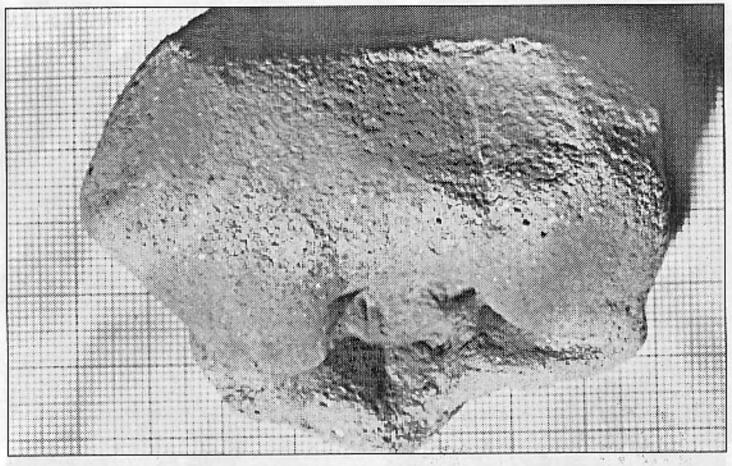

b. An animal figurine of terracota

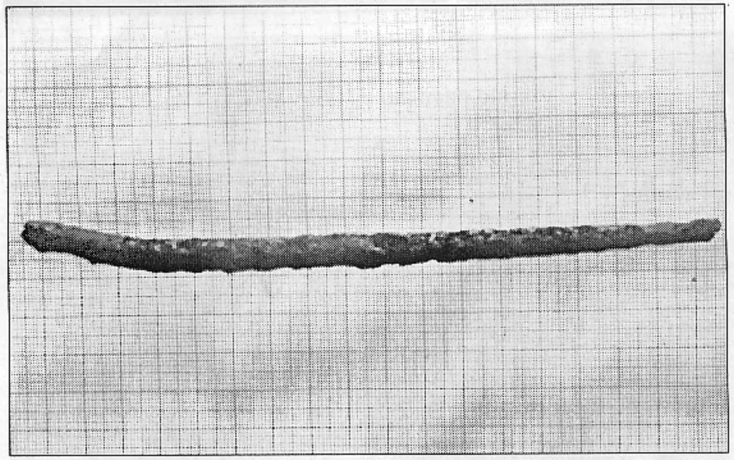

c. An iron rod

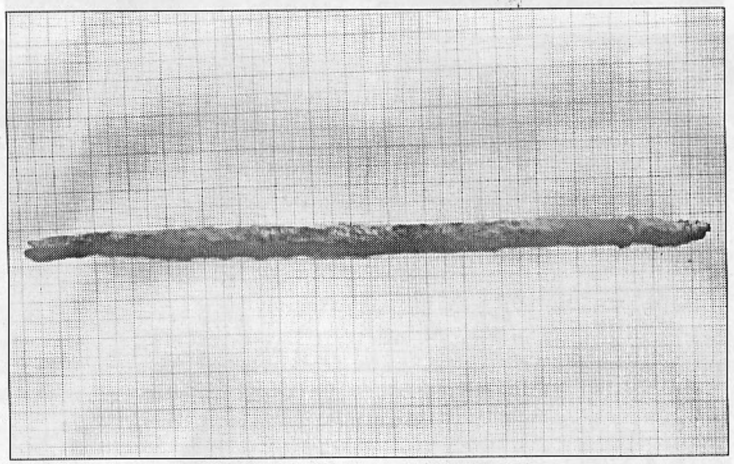

d. An iron rod

VIII. FINDINGS I *(The square on the surface are centimeter square)*

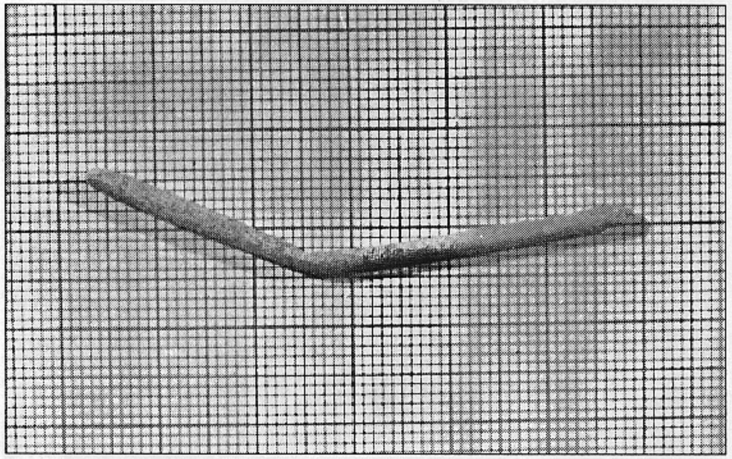

a. A silver rod.

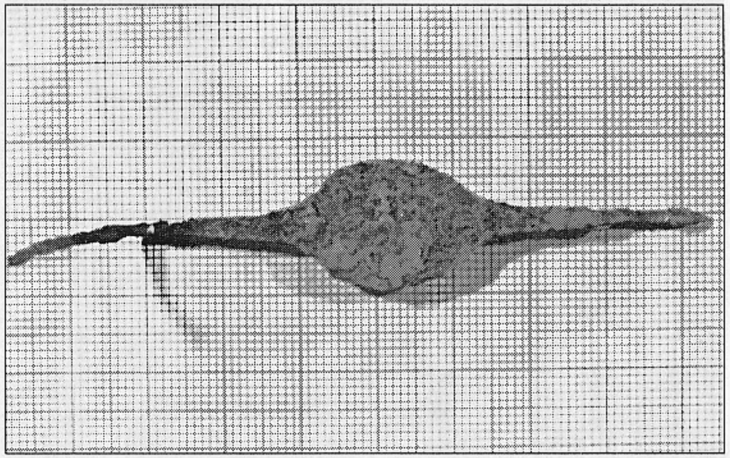

b. A chhedani of iron

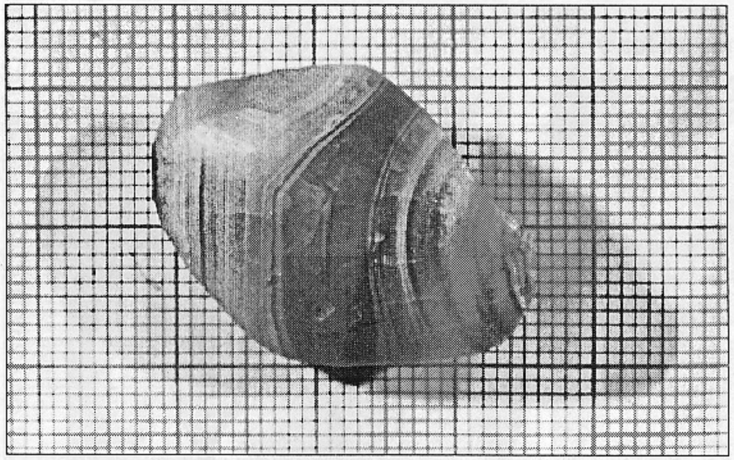

c. A semiprecious stone

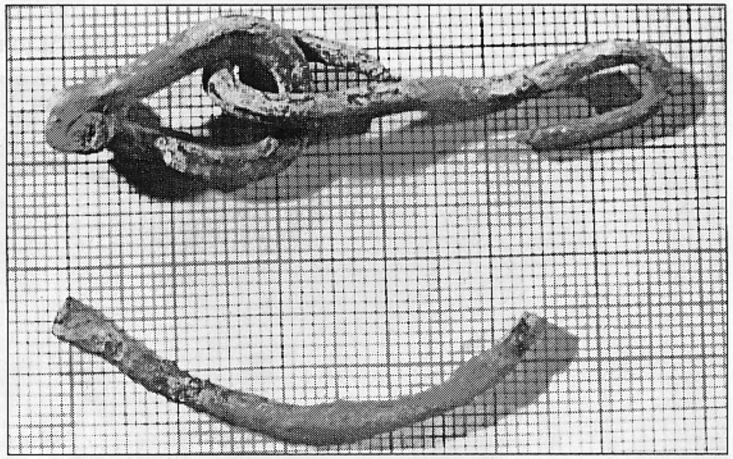

d. A door hook (?)

IX. FINDINGS II *(The square on the surface are centimeter squares)*

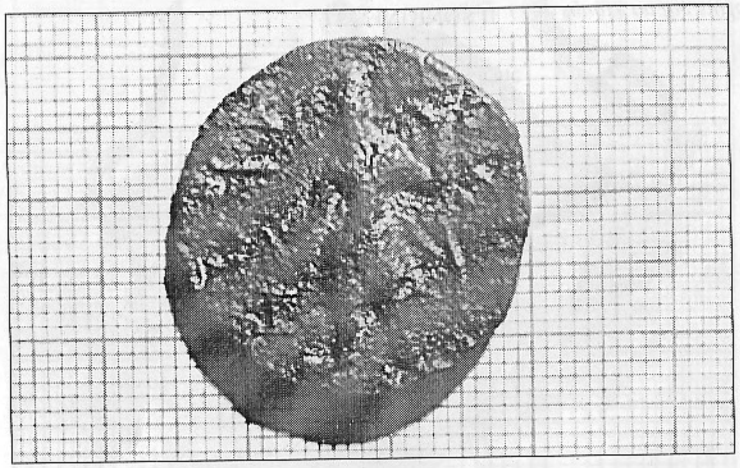

a. Obverse

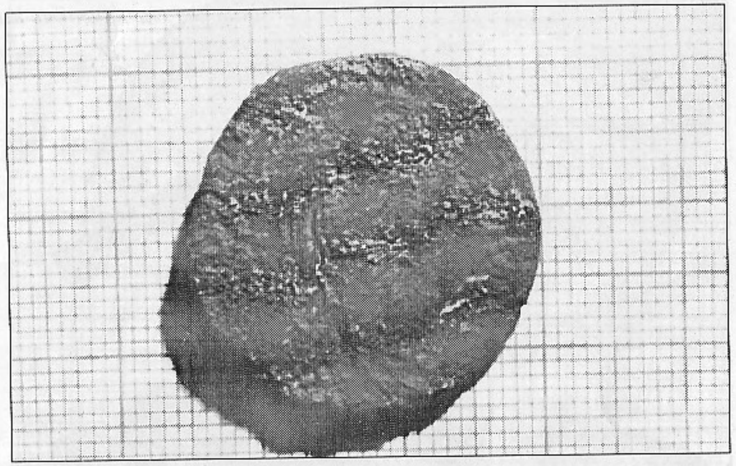

b. Riverse

A copper coin of Kushan period

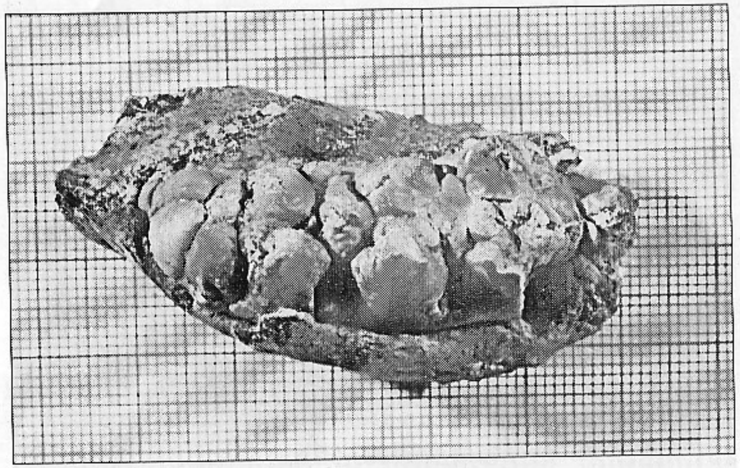

c. Molar of wild boar (?)

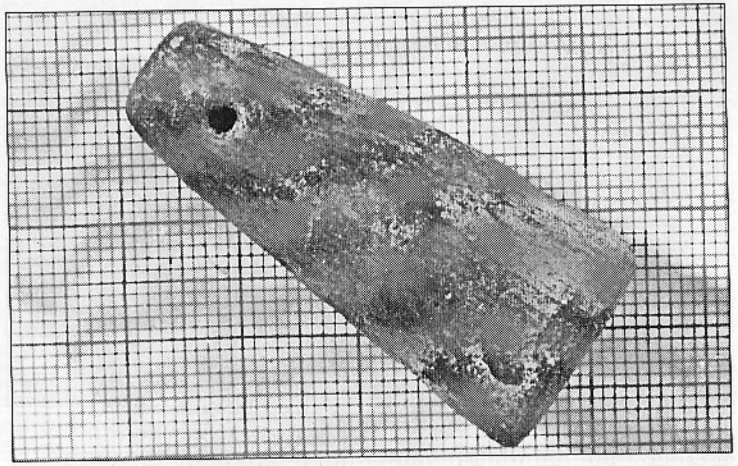

d. A pendant made of terracota.

X. FINDINGS III *(The squares on the surface are centimeter square)*

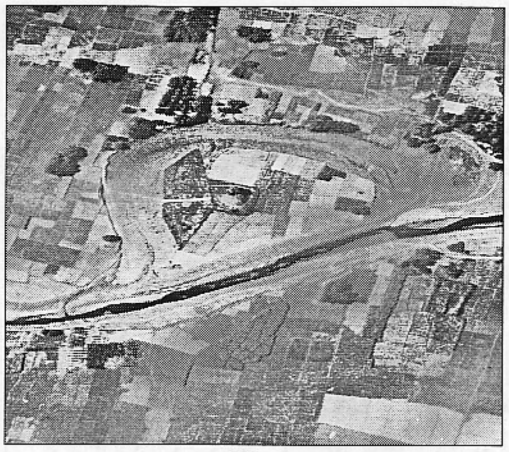

a. I Layer

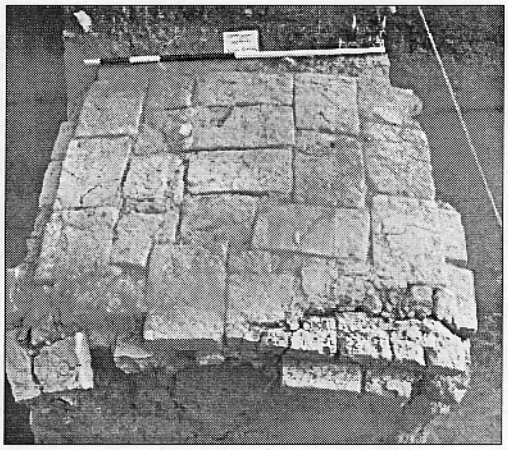

d. IV Layer

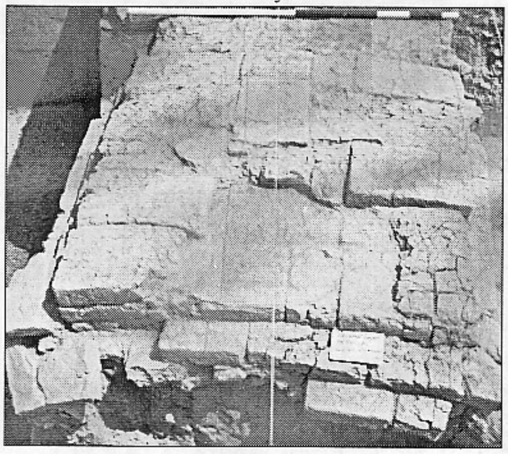

b. II Layer

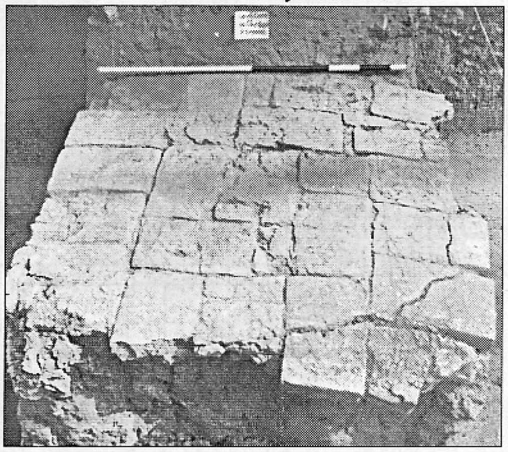

e. V Layer

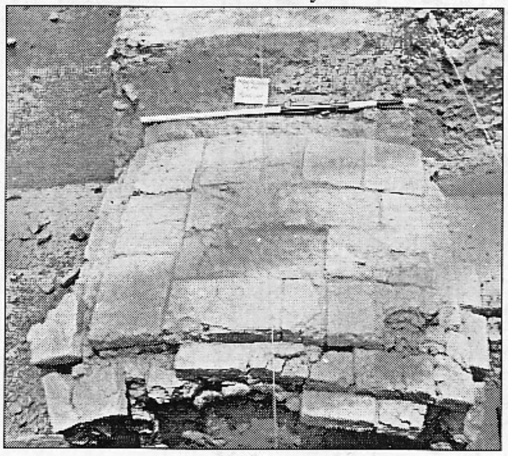

c. III Layer

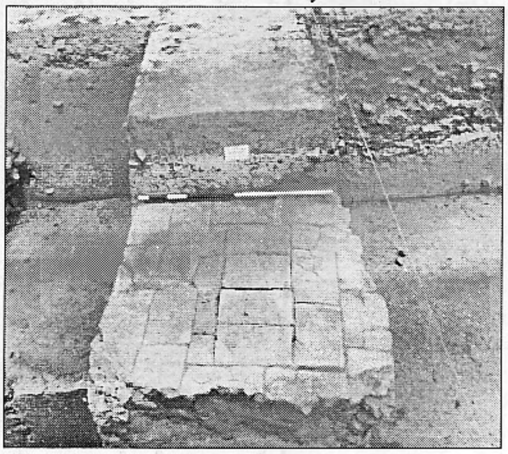

f. VI Layer

XI. CUTTING OF CENTRAL STRUCTURE INSIDE COURTYARD

1. REVISED TRENCH PLAN

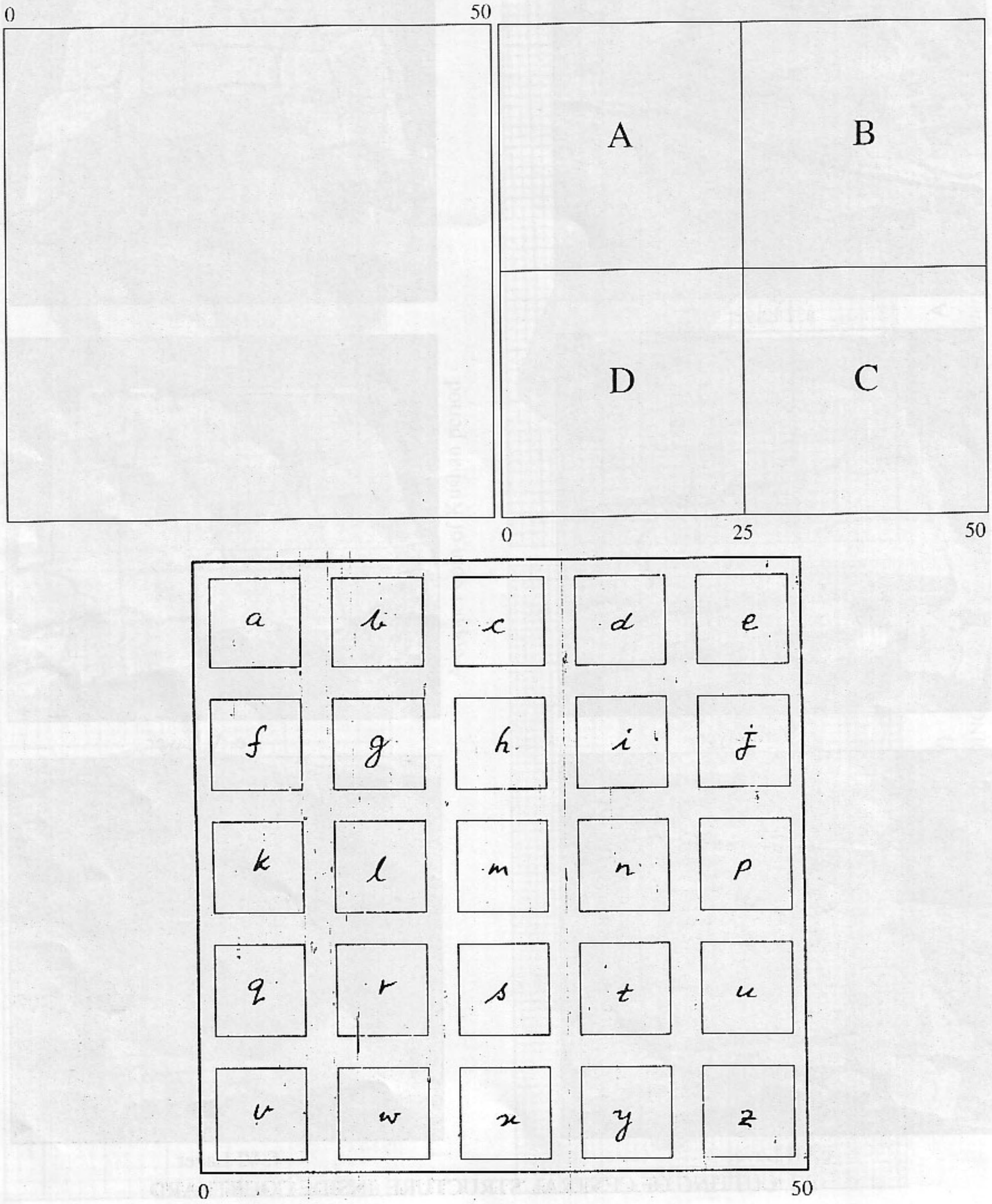

2. LAND- MAP AROUND RAMGRAMA STUPA

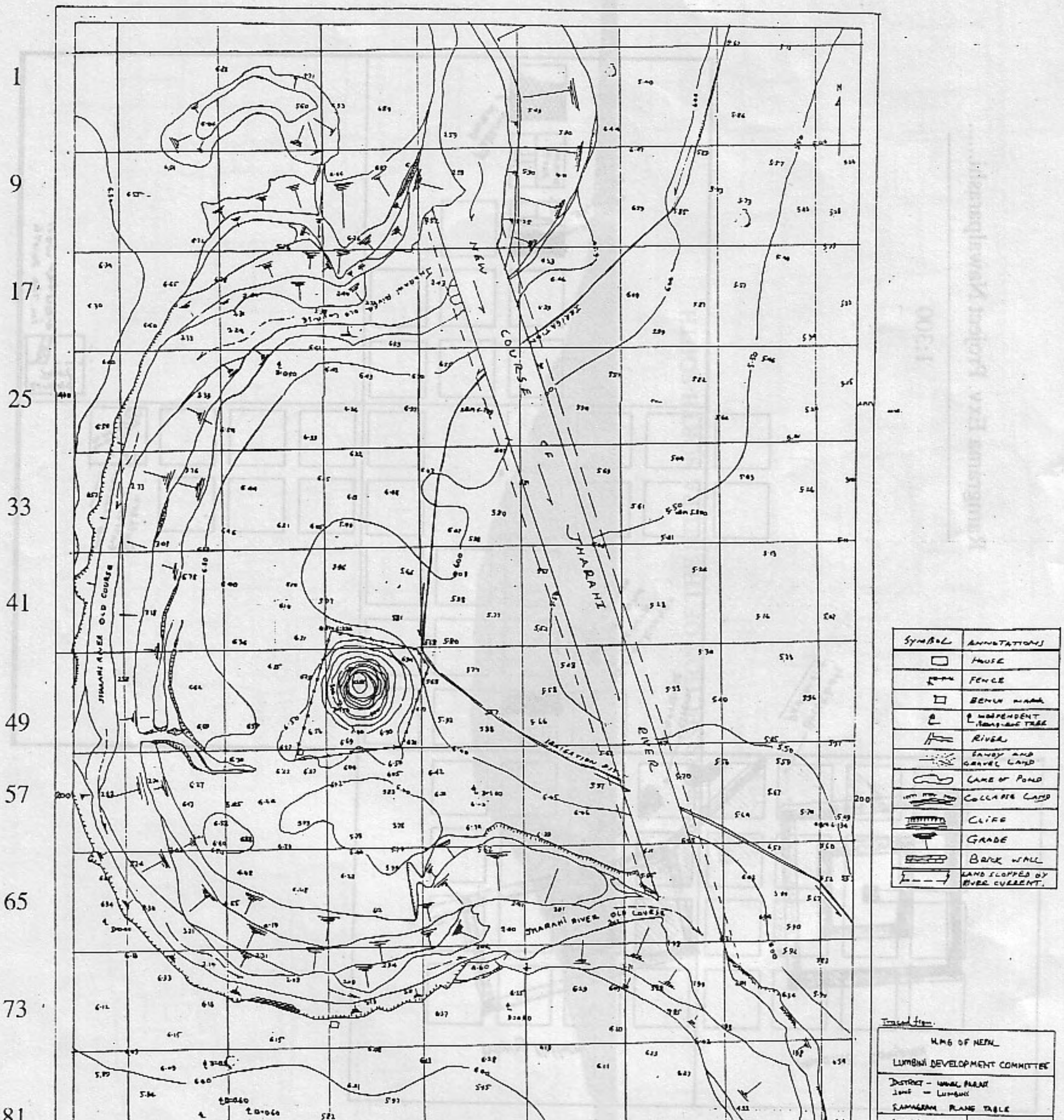

3. EXCAVATION OUTLOOK IN RAMAGRAMA

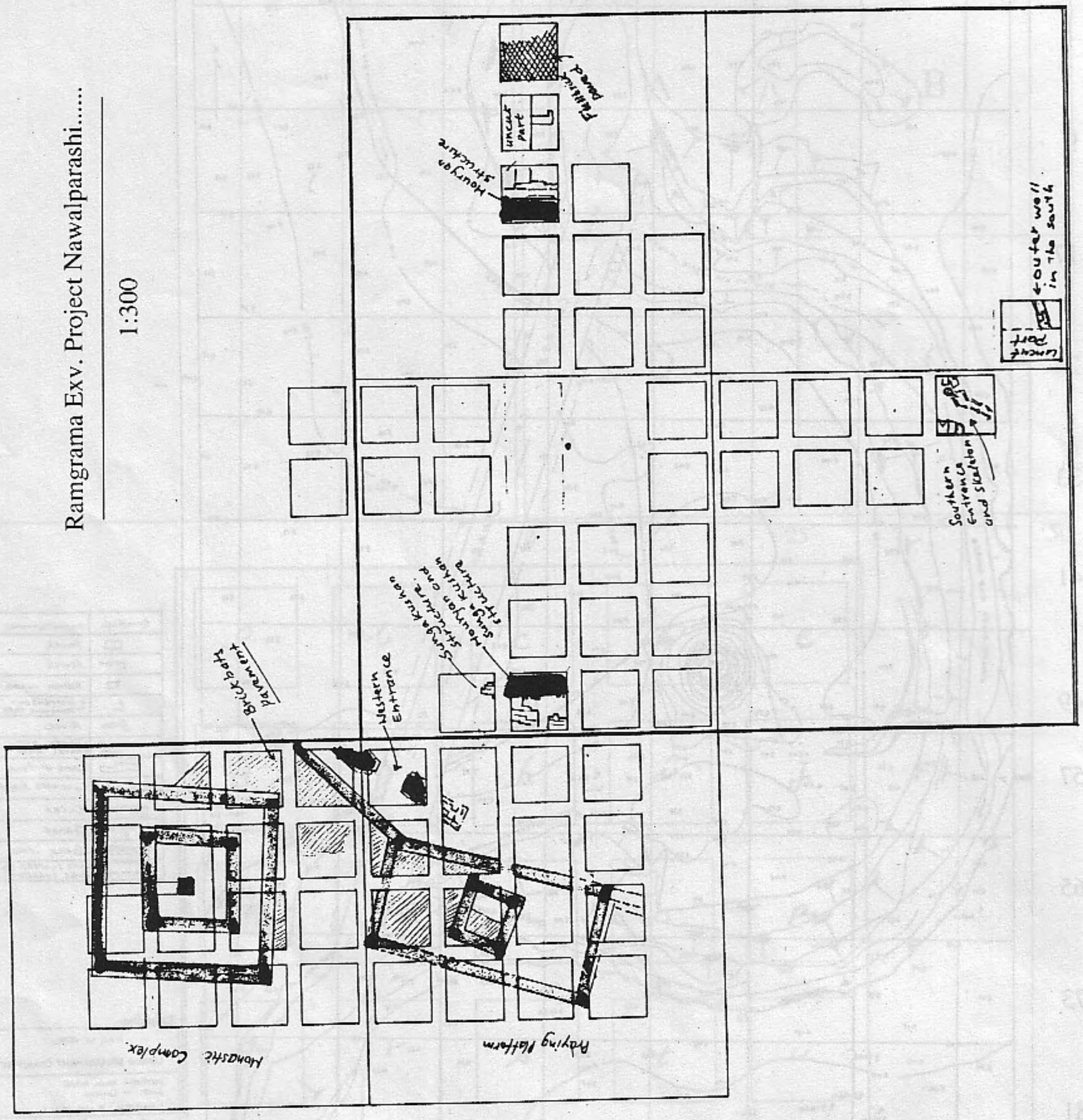

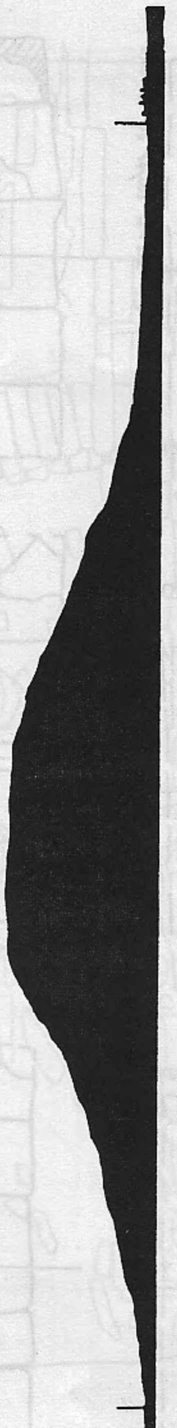

4. CROSS SECTION OF THE STUPA NORTH-SOUTH

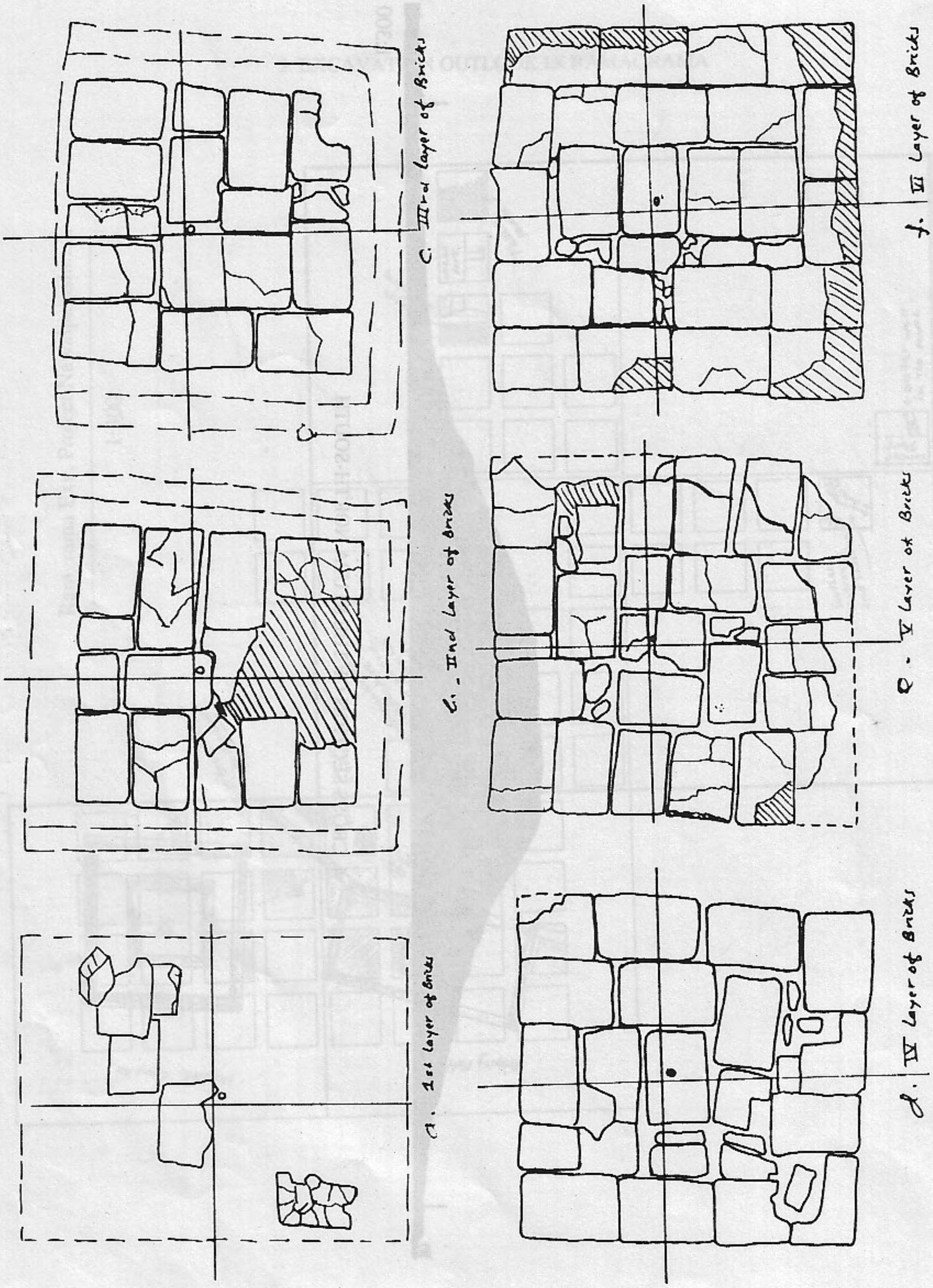

5. DIFFERENT LAYER OF BRICKS IN CENTRAL STUPA STRUCTURE.

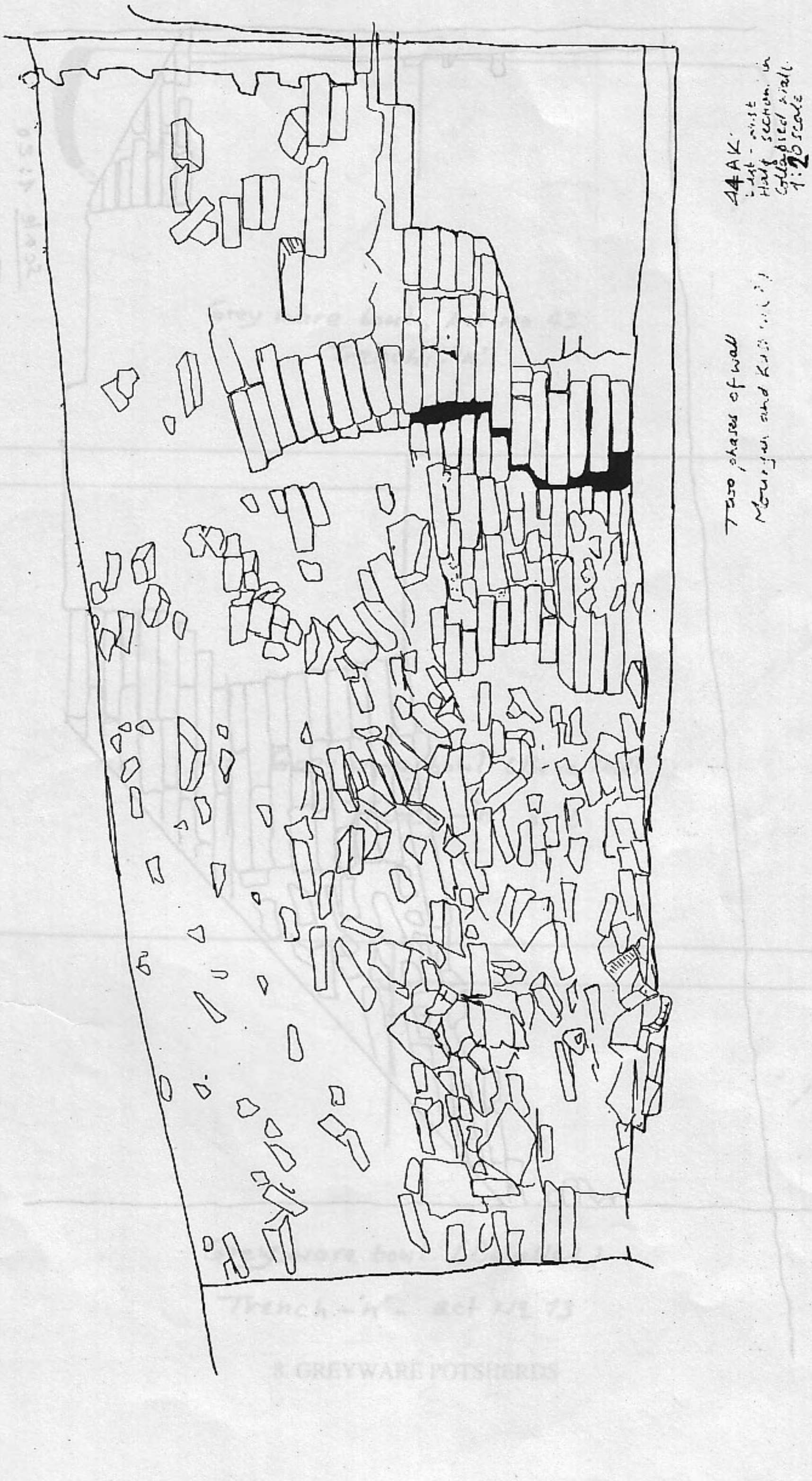

6. TWO PHASE OF MAIN STUPA STRUCTURE (WEST)

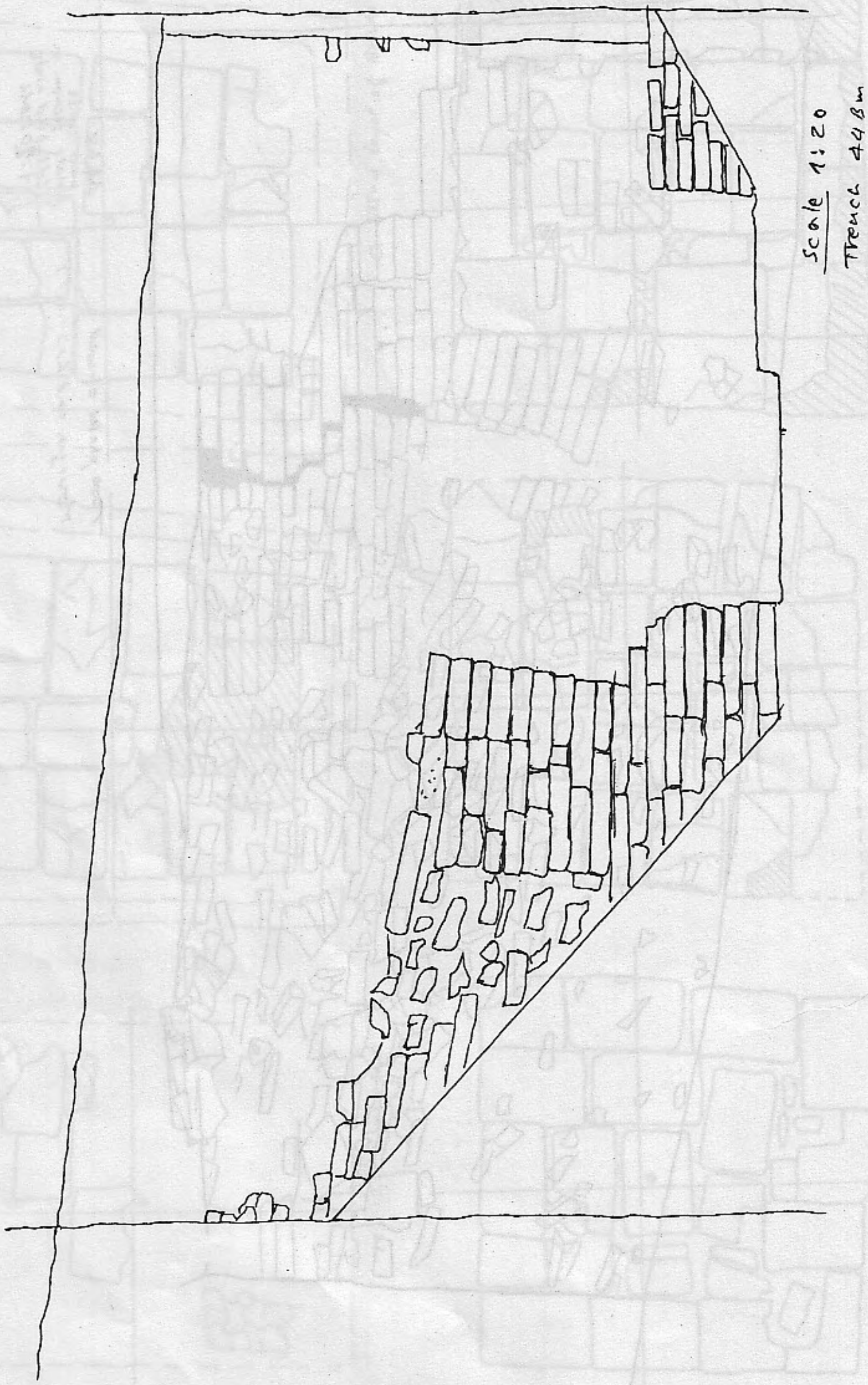

7. TWO PHASE OF MAIN STUPA STRUCTURE (EAST)

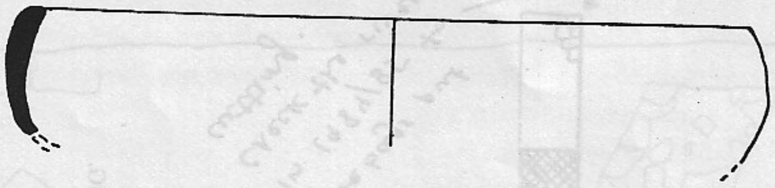

Grey ware bowl, Act No 43
Trench:- 'n'

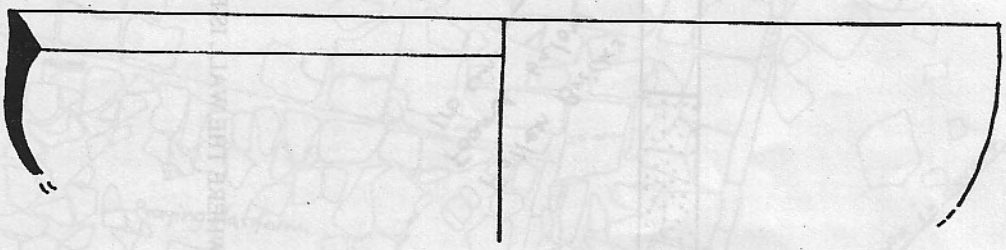

Grey ware bowl (Bevelled)
Trench - 'n' or 't'

Grey ware bowl (Bevelled)
Trench - 'n' - act № 13

8. GREYWARE POTSHERDS

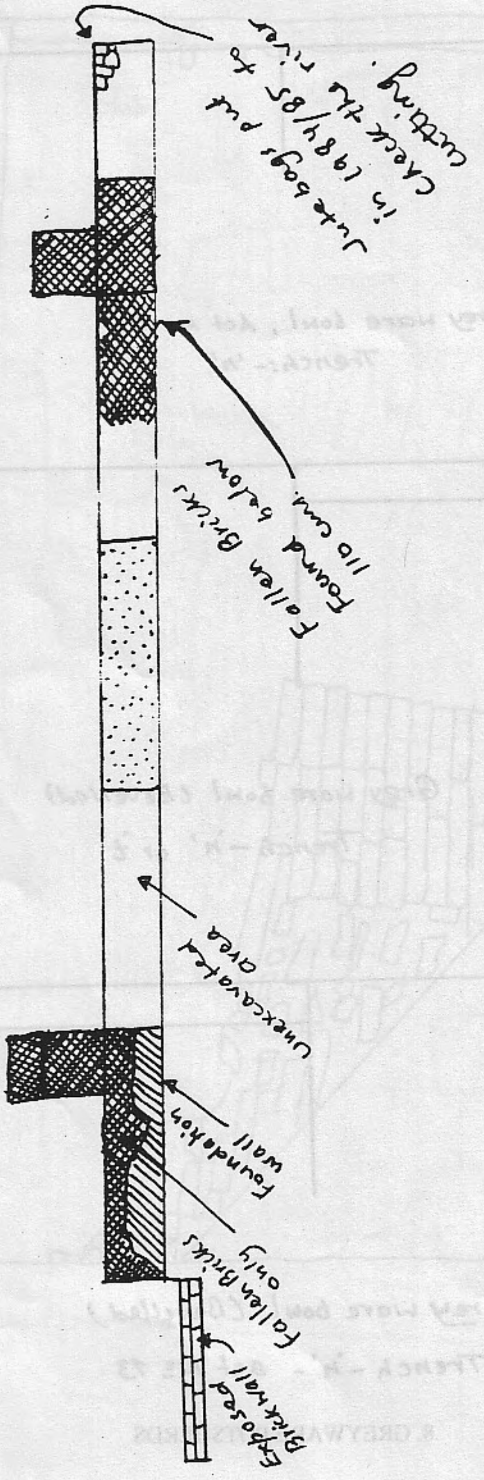

9. TRENCHES IN THE SOUTHERN RIVERBED WHERE THE WALL IS EXPOSED SINCE LONG.

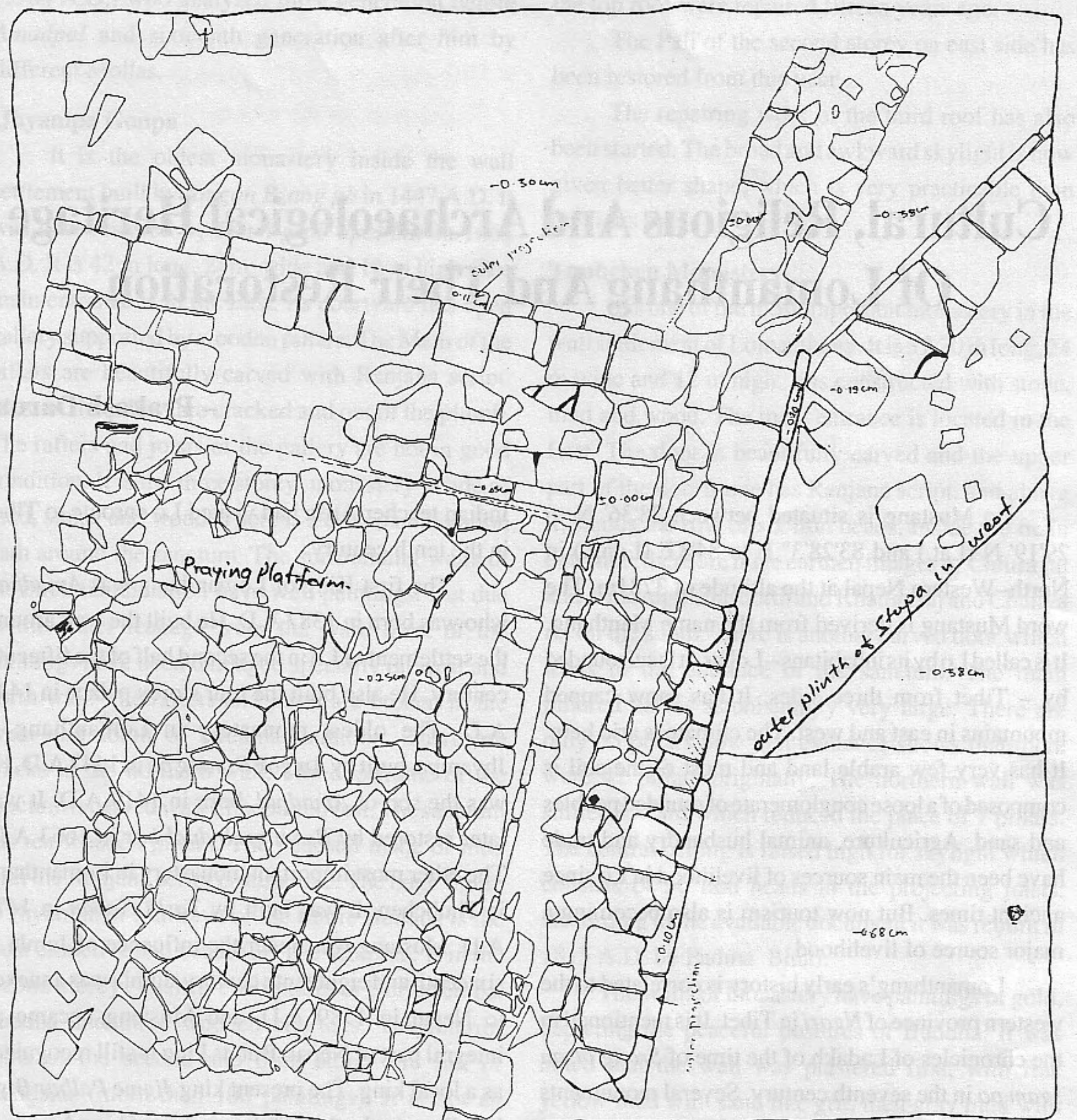

10. OUTER PLINTH OF THE STUPA AND THE PART OF PRAYING PLATEFORM.

Cultural, Religious And Archaeological Heritage Of Lomanthang And Their Restoration

– Prakash Darnal

Lo Mustang is situated between 28'36' N to 29'19' N (Lat.) and 83'28'3" E to 84'8'E (Long.) in North- Western Nepal at the altitude of 3781m. The word Mustang is derived from the name Manthang. It is called Lo by its inhabitans – Lobas. It is surrounded by – Tibet from three sides. It has snow capped mountains in east and west. The climate is arid here. It has very few arable land and most of the soil is composed of a loose conglomerate of rounded pebbles and sand. Agriculture, animal husbandry and trade have been the main sources of livelihood in Lo since ancient times. But now tourism is also becoming a major source of livelihood

Lomanthang's early history is correlated to the western province of *Ngari* in Tibet. It is mentioned in the chronicles of Ladakh of the time of *Srong btsan sgam po* in the seventh century. Several monuments like Ghami Mane wall (240 meter long), Dakmar and Ghar Gonpa of Lo Gekar in Upper Mustang have still enlivened the legendary history of Padmasambhav. Ghar Gonpa of Lo Gekar is believed to be the monastery built at the same time as Samye Gonpa of Tibet in the eighth century. Likewise, the famous Indian teacher Atisa had visited Lo enroute to Tibet in the tenth century.

The first King of Lomanthang was *Amadpal*, who was born in 1387 A.D. He built the wall around the settlement of Lo in the second half of the fifteenth century. He also built the four storey palace in 1440 A.D. The oldest monastery in Lomanthang is Jhyampa, built by *Amgon Bzyang po* in 1447 A.D. He was the son of *Amadpal*, born in 1419 A.D. It was later restored by *Bsam grub dpal bar* in 1663 A.D. The other most important monastery in Lomanthang is Thubchen. It was built by *Tashi Goyan* in 1472 A.D. Mustang was under the influence of Jumla in sixteenth and eighteenth century. Jumla was annexed to Nepal in 1789 A.D. and Mustang became an integral part of Nepal. But its king is still recognized as a local king. The present king *Jigme Palbar Bista* is believed to be the 24th descendent of king *Amadpal*.

Father Guissep Maria the Gargano, Kirkpatrick, Hamilton, Smith, Oldfield, Tucci (1952 A.D.) and Snellgrove (1961A.D.) had written an account of Mustang. Michael Peissel was perhaps the first person who tried to collect the history of Mustang from

Molla in 1964 A.D. Dr. Harka Gurung has also described Lo in 1980 A.D. But it was D.P. Jackson (1984 A.D.) who analyzed three generation before *Amadpal* and sixteenth generation after him by different Mollas.

Jhyampa Gonpa

It is the oldest monastery inside the wall settlement built by *Amgon Bzang po* in 1447 A.D. It was later restored by *Bsam grub dpal bar* in 1663 A.D. It is 42 m long, 24m wide and 16 m high. The main entrance is in the East. Its courtyard has open gallery supported by wooden pillars. The Meth of the pillars are beautifully carved with Ranjana script. Most of the pillars are cracked and out of the plumb. The rafters and joists of the gallery are not in good condition. It is the three storey monastery made of mud, stone and wood. There is a circumambulation path around the sanctum. The surrounding walls of the circumambulation have wall paintings. But due to the water leakage from the wall, most of the paintings have been damaged specially on west and north wall. The rafters and joists are broken in the West and south of circumambulation. There are cracks in the northern wall. The doorframe of the sanctum is carved with Chhepu above it. The sanctum has ten wooden pillars. The pedestal made of mud with the Ranjana script is attractive. The huge figure of Jhyampa or Maitraya or the future Buddha is the most attractive and beautiful. The sculpture is in the second storey . There are sculptures of Dorje Semba, Buddha and three wooden chortens. The interior walls of the second and third storey are full of Mandalas (more than 100 paintings). It is not an exaggeration to say that this monastery is the treasury of wall paintings. But the dripping of rain and snow has damaged the marvelous Mandalas as well as the monastery itself. The repairing work of the third roof has been started from this year, which is definitely laudable.

We came to know that the rafters and joists of the first storey on east, north and some of the parts of the top roof were repaired fifteen years ago.

The Pali of the second storey on east side has been restored from this year.

The repairing work of the third roof has also been started. The broad and awkward skylight is now given better shape, which is very practicable than previous one.

Thubchen Monastery-

It is one of the most important monastery in the wall settlement of Lomanthang. It is 37.20 m long, 24 m wide and 12 m high. It is constructed with stone, mud and wood. The main entrance is located in the East. The door is beautifully carved and the upper part of the doorframe has Ranjana script, and above it, stands the row of six lion heads. Inside the main entrance, there are huge earthen images of Chhtra raj and Vina raj on the north and Khadga raj and Chaitya raj on the south. There is another carved door which leads to the entrance of the sanctum. The main pillared hall is astonishingly very large. There are only 35 pillars now ,but evidence shows that there were 42 pillars originally. The northern wall was shifted inward which reduced the place of 7 pillars. The central ceiling is raised high for skylight which consists of 36 lion heads in the projecting joists. According to the available document it was rebuilt in 1815 A.D. by Padma Bhuti.

The walls of monastery have paintings of gold, depicting the peaceful postures of Buddha. It was noted that the wall was plastered first, with fine yellow mud with sand like grit, then gray mud with ingredients like cow-dung, grass etc. was applied in the second layer. Finally fine mud was again plastered for the original painting. The layer is found 4 cm thick but the later painted wall was found devoid of any grit layer. The eastern wall of the sanctum has six large peaceful postures of Buddha, with the thousand small

Buddha around it and the Vairochan Buddha with DHARMA CHAKRA PRAVARTAN mudra in the middle of it. Among them two has carried the script of Tibetan. There are eight paintings of Buddha on Southern wall and one on West wall behind the Namgyal Chorten. Two figures, which are lifting the Asana of Buddha, are quite interesting. It shows the influences of China. These paintings are original and dated to 15 century. But the paintings of north wall (rebuilt) belong to the nineteenth century. One of the nineteenth century paintings of Mahankal was detached while repairing the wall of western side of Northeast corner. But the original wall of the north (5.40 m long) has still two wall paintings.

Each painting is 7 meter high and 3.40 meter wide. These are secco paintings made of mineral, malachite, azurite and gold color, which are beautiful and artistic. Most of the wall paintings are damaged due to damp and crack. About 1.40 meter area of the lower portion of the painting was destroyed because of raising the defective wall haphazardly over the paintings and also due to damp. But now these wall paintings are conserved by chemical treatment (cleaning, consolidating and conserving). Dr. Rodolfo Lujan and his team and trainees are doing wonderful restoration work of the wall paintings.

On the mud platform, at the western sanctum are Namgyal Chorten, Khadchheri Lokeswor, Thubchen (Shakya Muni Buddha), Manjushree and Padmasambhav with his two consorts. In front of these sculptures are Vajradhara, Padmasambhav with his two consorts, Aparmita and Hayagriva. All these sculptures are made of mud except Thubchen which is made of copper. This marvelous monastery was in state of dilapidation. The planks and joists above the images were in such condition that they seemed to collapse any time. Some of the pillars and beams were also out of the plumb.

The main cause of the damaging monastery was due to water penetration from the wall and roof. But the restoration work since 1998 till now are as following ;

- The whole roof structure was completely repaired. The deteriorated and damaged rafters and joists of the roof have been changed and covered again by stone and mud. The parapet around the roof was covered by stone.
- The skylight of the roof is modified. Before, there was light from the above section but now light enteres from the south.
- The roof of the vestibule is repaired.
- The main entrance is also renovated including the six lions.
- The wall of the Khadga raj and Chaitya raj has been conserved. There are wall paintings in this room too.
- The staircase towards the north wall is maintained and a hole is made on the roof of the northeast corner for the sake of sky light.
- The space of southern side of entrance, which was a wasted land before is now going to be two-storey room. It will secure the wall paintings.
- The kitchen beside the entrance was hindrance of the grandeur of Gonpa, now demolished.

King Mahendra Trust for Nature Conservation (Annapurna Conservation Area Programme) and American Himalayan Foundation have been working together to conserve this significance monument as Thubchen Gonpa Conservation Project. So, it is indeed a matter of great pleasure that conservation work of Thubchen Gonpa (except chemical treatment of wall painting) has already been completed according to the norms of the archaeological conservation.

Palace

The four-storey palace was built by *Amadpal* in 1440 A.D. It is constructed by mud, stone and wood,

which has nine corners. The palace also consists of wall paintings and Ranjana script. The main entrance of the palace is in the east. It is painted white by lime mud. The palace has valuable and important Kanjur, Tanjur, Ashtasahasrika Prajnaparmita, Shtasahasrika Prajnaparmita etc.

Chhoedye Monastery-

It is also built by Tashi Goyen in fifteenth century. The monastery is now running a school for monks. The valuable sculptures, books, thangkas and masks belonging to the Jhyampa and Thubchen monasteries are kept here for security. The famous traditional Tiji festival is conducted every year by the monks of Chhoedye monastery.

Lomanthang wall-

The wall was built by *Amadpal*, the first king of Lomanthang in 1440 A.D. It is 1.5 m at the base. The base is built of boulder stone without mortar. On this boulder, Gyang (beaten mud, 40 cm wide, 50 cm high and 3 m long) has been put making it tapered at the top. Pop (mud brick 42cm*13cm*21 cm) is found in later repairing work. The height of the wall is 8.55 m . It has stone paving walkway (60-70 cm wide) below the top of the wall and the height of the top from the stone is 75-80 cm. The wall of Lomanthang has five corners which consists of several bastions (*Zhong*). The average height of Bastion is 10m. The wall is 270 m long in the west and 153 m wide in the south. It is 59m less in north comparing to the south. The wall occupies 3.51 hectare (68.87 Ropani). The main entrance of the wall lies in the north. It is 3m wide and 5m high. It is the only entrance of the fortress but now there can be seen many openings in the wall.

Importance of the wall-

It is the only walled city of Nepal. The first ruler of Lomanthang had built the wall and his palace in 1440 A.D. The wall is like a fortress protecting the inhabitants of Lomanthang from the beginning. There are 175 habitants and 1009 inhabitants living within this walled city. The most significant monuments inside the wall are three red painted monasteries, the white palace, twelve chortens and a Mane wall.

Lomanthang settlement is divided into two parts- the southern part known for palace and habitants of white painted and the northern part, known for Gonpas painted red. The settlement is also divided into four area; each area named after the God and Goddess. Isana direction is named after Vajra Sadhu Mahankal, which is called Gunthang. Agneya direction is named after the Dolma which is called Dolma Lakhang. Nairitya direction is named after Cherenji which is called Potaling and Vayabya direction is named after Jhyampa which is called Jhythang. Actually Lomanthang has only one entrance in the north but now people have misconceived the wall as hindrance to the free access to their plots and fields outside the wall.

There are altogether 60 spouts and 25 openings in the wall. These spouts are used as their roof drainage which is in fact the main reason for deteriorating the mud wall. The lack of proper drainage inside the wall seems a big problem. Last year the eastern wall portion of Chhoedye Gonpa collapsed completely which is now being restored from this year by ACAP. Surendra Bista pulled down the dilapidated portion of the wall which was against the Ancient Monument Preservation Act of 2013. Later he constructed it with Pop brick which is an alien of Gyang. The other portion near the dismantled wall was also collapsed naturally because of its worst condition. DOA had contributed Rs. 12,16,756.09 in 1987/88, 1988/89 and 1989/90 for the conservation of the wall.

Stone foundation of Zhong was located when digging at North west Bastion, North Wall where the opening is made near Health Post and western wall near the cracking.

Each and every monument of the Lomanthang has been listed in the map.

1. Mane (near the main gate) – Prayer wheel. It is believed the number of Mantras consist inside, would be prayed when rotating it.
2. Mane (above the gate) – Prayer wheel
3. Avalokiteswor, Padmapani and Cherenji – Boddhisatwas and symbol of knowledge
4. Palace- built by Amadpal in 1440 A.D.
5. Dharsing (in front of the palace)- It is believed that fluttering of the flags bring good luck to the people throughout the year
6. Dhye (Dabali) –where Tiji festivals are celebrated for three days
7. Thubchen Gonpa –built by Tashi Goen in the 15th century
8. Dharsing (in front of Thubchen Gonpa)- victory of Buddhism
9. Niwa Mane –two prayer wheels
10. Dhesidhunpa (8 chorten)- chaitya
11. Achhuluma (4 chorten) – chaitya
12. Kulo (water channel)-for whole settlement of Lomanthang
13. Jhyampa Gonpa-built by Ageon Sangpo in 1447 A.D.
14. Mane –prayer wheel
15. Sangu Mendang- Mane wall
16. Chhoedye Gonpa-built by Tashi Goen in the 15th century
17. Dhara – the game of bow and arrow
18. Dharsing (in front of the main gate) –flag
19. Kyangniwa (two chorten)- chaitya
20. Mendang and chorten – Mane wall and chaitya
21. Jhiwa chorten (3 big chorten, 5 small chorten and Rigsung Gonpo
22. Mendang (in front of Day Care Centre)
23. Lukang (King's garden) – dedicated to Serpent Deity
24. Rig Sung Gonpo – Avalokiteswor, Cherenji and Vajrapani
25. Chorten –Chaitya
26. Mendang –Mane wall
27. Circumambulation path for going around the wall fifteen times in full moon (Purnima)
28. Lukang – dedicated to Serpent deity
29. Serki Jangwa –tree of gold
30. Tibli (water reservoir)
31. Sukti (seat for the king for watching Yartung festival)
32. Chorten – Chaitya
33. Related to Tiji festival
34. Related to Horse racing (yartung) festival

<u>Besides the above monuments the other important monuments are ;</u>

- Kagbeni-Fortress and gate of Lomanthang
- Muktinath-Confluence of flame, water and earth. Sacred place of both Hindu & Buddhist.
- Chu Ranju Cave(down below, on the way to Syangmochen)
- Ghiling Monastery and Chorten
- Ghemi Mane Wall ,monastery and caves
- Logekar Monastery
- Charang Palace ,Monastery and caves
- Luri Monastery
- Bonpo Chorten (on the entering way of Lomanthang)
- Ketcher Zhong (Ruined Palace)
- Kyakyakhang (ruined settlement)
- Hot water spring
- Marchung caves
- Bonpo Chorten (near the Tibli and crematory)
- Samduling Monastery and caves
- Namgyal Monastery
- Thinkar (palace of king)
- Choser Caves and monastery

<u>Festivals</u>

1. Tiji (religious)-on the occasion of happiness for killing the demons. The tradition of Lama's dance.

2. Lhosar (historic)-New year at the month of Falgun, still prevalent.
3. Yartung (historic)-The Lamas of Chhoedye take feast enjoying the ride of the horse at the month of Bhadra.
4. Phangi dhajyang (religious)-for the digestive system. The coeval younger eats feast at rainy season.
5. Shaka Lhuka (religious)- for the sake of good harvest, they perform the puja before sowing the seed in the field.
6. Shaka Dhawa (cultural)- Surkhang V.D.C.(all the villagers)- painting on monasteries and chortens and puja of Nyune.

Kai Weise says " The identity of Lomanthang is primarily based on the fact that it is a medieval walled city which is still to a large degree intact. This should be seen as a cultural heritage of world value. Not only the settlement and cultural heritages of the walled city are important but also the path around the city wall are significant for religious purposes of procession and circumambulation. Therefore the whole walled city and the path around the Mendang has become integral part of culture, and archaeology of Lomanthang ." Actually, the people of Lomanthang need to understand that by preserving the unique identity of their settlement, they are securing their own future (Weise K., 1998.")

Impacts on cultural heritage-

- The present alignment of road is within the chortens. Chortens are made of stone, mud and wood and they are in dilapidated state. So if the vehicles come, the chortens will collapse due to the vibration.
- The immediately threatened zones to the historic/religious structures of Lomanthang would be within 75 m area which means the northern wall, Mendang, two chorten, palace, northern gate, Lashing, three chortens, eastern wall and half of the southern wall are affected by the vibration. Likewise, the eventually threatened area are chhoedye, Jhyampa, Thubchen and the chortens which will destroy the monuments slowly.
- The mud town wall is highly vulnerable to vibrations. The stone and mud foundation which has not been checked in detail , is assumed built of rubble stones and mud mortar. It is particularly susceptible by virtue of poor adhesion of mud to stone. The mud upper structure will definitely shake with the vibration from the passage of loaded trucks along the wall. The vibration will pass into the earth and travel through sub surface and up the wall. The vibration will be greater due to the rough surface of an unpaved road and even greater in damp areas (every monsoon) and areas weakened by dampness. The eastern wall is in danger of collapsing at least in one section and is in very poor condition due to the following factors through out its length. The upper section has been broken by door, window and drain spout openings. The wall is out of the plumb in at least on section. It is no longer tied into the internal residential building fabric in this area nor in the other three sections of the eastern section of the town due to demolitions and one long interior walkway along the wall. Its base has been weakened in at least three sections by annual flooding and pounding at the internal side of the base of the wall. The external base has been weakened by deep surface erosion due to the urine acids from the corralled animals (SKA , 2000)

- The privatization of the area around the town wall has diminished the cultural status of it.
- The eastern section would have air and surface pollution.
- Circumambulation would be impeded.
- The diurnal passage of animals out of and back

into the town would be highly interrupted.

- The primary attraction of Lomanthang is very much in its exterior appearance. The town wall defines the town. The town wall is already comprised of the corrals, exterior buildings and penetrations of the wall. Tourists make long trips to Lomanthang to get away from the degradation of the nature that they live with on a daily basis. Truck stops on the way to reach Lomanthang would reduce tourists desire to make an exciting trip.

Mitigation measures-

1. Lomanthang – a walled city should be thoroughly documented (detailed survey, drawing, mapping and inventory) and a master plan for its conservation should be prepared.
2. In order to stop the further encroachment and construction of the buildings around the wall and to keep the aesthetic and cultural value of Lomanthang, HMG-N should take immediate step to declare it as the protected Monument according to Ancient Monument Preservation Act 2013, Clause 3.
3. Lomanthang is unique by its architecture, art, history, culture, religion, festival and archaeology. It is the only intact medieval fort located in Nepal. So, it can be classified as an internationally important monument of Nepal.
4. According to the structure of the monuments any vehicular roads would be very harmful for Lomanthang. No vehicular roads should be constructed around the wall.
5. Lack of proper drainage is the main factor causing deterioration of Lomanthang wall and its important monuments. So proper drainage system is immediately needed to be built.

REFERENCES ;

1. Darnal, P. – 1995- Lo, The Mustang Ruins,- The Rising Nepal 8 December, Friday
2. Gurung, H. - 1980 - Vignettes of Nepal,-Sajha Prakashan, Pulchowk.
3. Gurung, G. – 1986 - Jhyampa (Byams- Pa Gumbako Karchhyagma Ulekhit Tithi Mitiharu Bālo Mustang Rajyyako Aitihasik Kalkram Ek Charcha), -Contribution to Nepalese Studies vol. 13 No. 2 April
4. Harrison, J. Vitali, R, Powell R.- 1994 – Two fifteenth Century Tibetan Temples in Mustang – German Research Council, Bonn.
5. Jackson ,D . P. – 1976 – The early history of Lo (Mustang) and Ngari – Contribution to Nepalese Studies vol. 4 , no. 1 December
6. Jackson, D . P. – 1984 – The Mollas of Mustang, Historical , Religious and Oratorical Traditions of the Nepalese Tibetan Borderland – L ibrary of Tibetan Works and Archives
7. Peissel, M. –1992 – Mustang a lost Tibetan kingdom - Book Faith India.
8. Sharma, P. R. – 1985 – The Mollas of Mustang (book reviewed). – Contribution to Nepalese Studies, vol. 12 no. 3 August.
9. Sanday Kentro Associates-2000-Upper Mustang cultural Heritage conservation project (draft) Kathmandu.
10. Tucci, G. – 1977 – Journey to Mustang 1952.– Ratna Pustak Bhandar, Kathmandu.
11. Weise, K. – 1998 – Proposal and Feasibility Study Conservation and Town Planning of Lomanthang, Mustang. – Zurich Professor Alexander Henz Federal Institute Technology.

1. Roof repairing work in Thubchen Gonpa

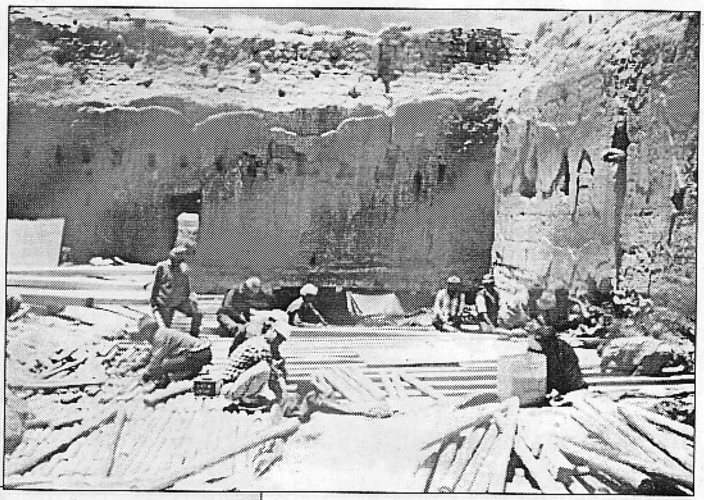

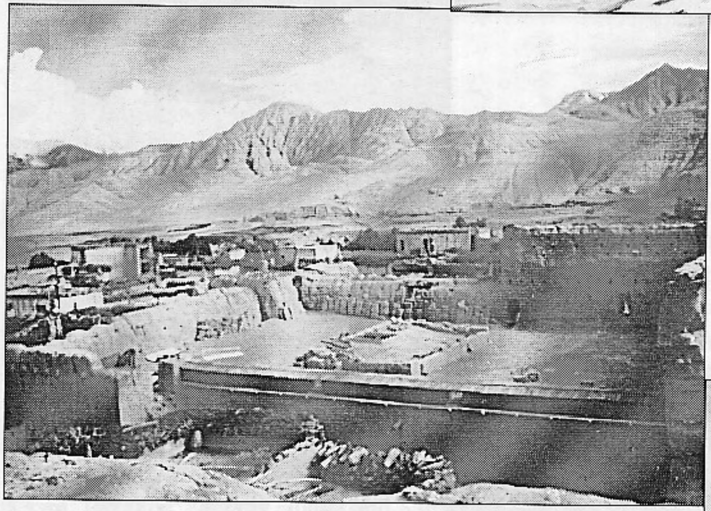

2. Roof of the Thubchen Gonpa after repair.

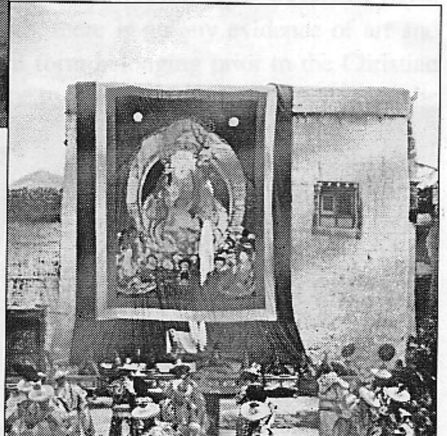

3. The famous Tiji dance of Lomanthang

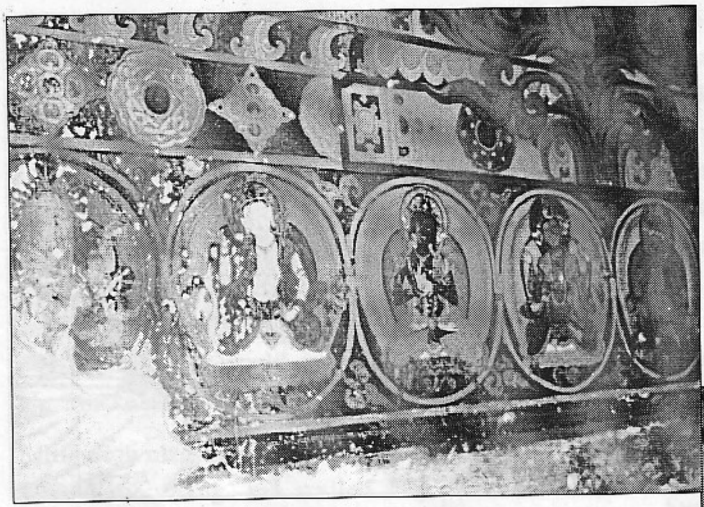

4. Wall painting of Thubchen Gonpa

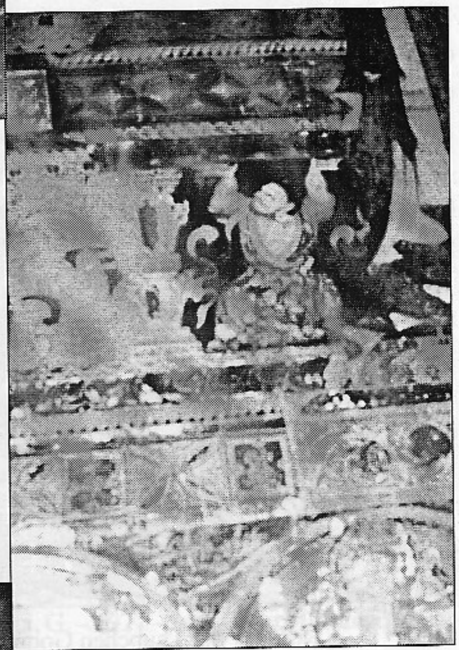

5. Wall painting of Thubechen Gonpa which shows influence of China

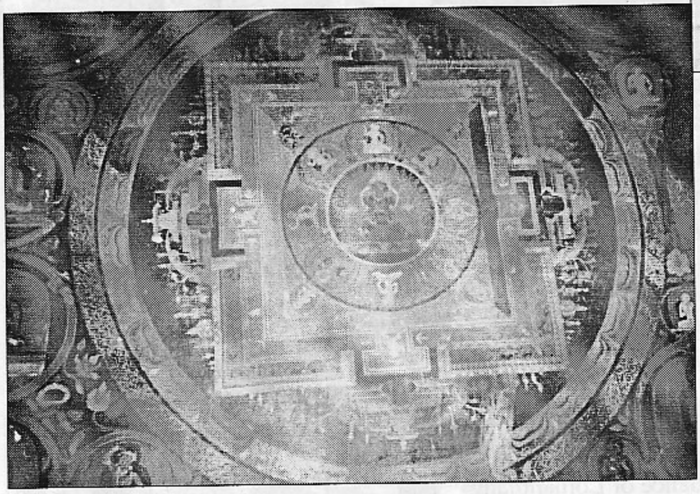

6. Mandala wall painting inside the Jhyampa Gonpa

Antiquity Of Manuscript Painting In Nepal

- Sabitree Mainali

Nepal is a small country in the map of Asia, but is very rich in art and culture. Like many parts of the world, this country was also inhabited by pre-historic people, as proved by Paleolithic and Neolithic tools found in and around the Kathmandu Valley and various other places in the country. The finding of a polished stone axe datable to Neolithic age in Kathmandu Valley proves the above mentioned fact.[1] In the periphery of Kathmandu Valley and many regions at far distance, like Nawalparasi, Palpa, Chitwan, Dang and Bardiya[2] in the western part and Kavre, Dolakha, Morang, Jhapa and Sankhuasabha in the Eastern part of the country, the archaeologists have discovered many pre-historic tools. Since all the tools so far reported are surface findings, we are not in a position to write anything with authenticity until a proper scientific exploration and excavation is done. It has become a challenge to the scholars to date them. This applies even in Lichchhavi Period when we try to study the art works of that period.

The earliest historical documents of Kathmandu Valley which has come to light dates only from 185 AD. The pedestal caption inscription identifying the statue of king Jaya Varma is the earliest finding so far known up to the present date. There is a big gap of 279 years between the above mentioned finding and the Changu Narayan pillar inscription of Manadeva 1st dated 464 AD. No scientific historical document has come to light, which fills the gap of these 279 years.

Though, there is no any evidence of art and architectural form belonging prior to the Christian Era has come to light but the artistic activities of the period can not be denied. Chronicles are the main sources to study the ancient Nepalese history and they have described in detail about Gopalas, Mahishapalas, and Kiratas who ruled Kathmandu Valley long before the beginning of the Christian era. Gopal Raj Vamsavali provides the name and their reign of aforesaid dynasties[3]. We have no any authentic evidences to prove the rule of Gopalas and Mahishapalas but the Kiratas, who ruled over Nepal has been proved by several indirect evidences. The

1. Mary S. Slusser- Nepal Mandala- A Cultural Study of Kathmandu Valley, Newjersey, Princeton, 1983, page 8
2. N.R. Banarjee- 'Discovery of the Remains of Pre-historic Man in Nepal', Ancient Nepal,No. 6, 1969, Department of Archaeology, page 8a.
3. Dhana Bajra Bajracharya and K.P. Malla-The Gopal Raj Vamsavali, Kathmandu, Nepal Research Center, 1985, pp. 25-31.

use of several non-Sanskrit words, in Lichchhavi inscriptions [4] and the high appreciation of Nepalese blankets in Kautilya's Arthasastra,[5] indicate the rule of Kiratas in Nepal prior to the Christian era. The mound 'Patuko Don' located near Kwa-bahal Patan, now surmounted by a peepal tree considered to be the ruins of the palace of king Patuko, the Kirata ruler[6]. According to Dhooswan Sayami in the two temples, Siddhilaxmi and Umamaheswara of Patan the Kirata family members celebrate their Diwali Puja every year [7].

Apart from the above mentioned facts, in the Amsuvarma's inscription of Hanumandhoks, the word 'Kirata' appears in connection to a ruined palace.[8] Wright Vamasavali also states that the area as the last abode of Kiratas, attacked by the Somavamsi Rajputs from the west, left Gokarna Darbar and transferred to a distance of four Kosh [a kosh is roughly two miles] to the south of Sankhamul where they built another palace.[9] The findings in future or scientific studies [i.e. excavation and exploration] might be able to answer this properly, then the history of Nepalese art and architecture would start at least few centuries prior to the said period. The fact of flourishing state of Nepalese blankets, mention of non Sanskrit words in Lichchhavi inscriptions, practice of Diwali Puja by the Kiratas in two temples at Patan hint us to forward a hypothesis that the art of painting was existed during the then period. The Kiratas even today use various colors to decorate their houses. Their houses are mostly white-washed or painted in two colors. They use mostly white color for the upper part and red for the lower about one quarter of the wall. They use lime or local white clay known as Kamero for white and red clay for red color in the rural areas or might use any other synthetic paints as used in the modern houses in the urban areas.

A detail study of the Lichchhavi inscriptions provides us several valuable information regarding the art of painting and drawing. The engravings of several deities, animals and other religious symbols, like conch, disc, fish, lotus flower, bull, sivalingas, kalasha, dharmachakra, with or without a pair of deer etc. the upper parts of the stele can be regarded as the first evidence of the practice of painting or drawing[10]. The fifth century Chabahil inscription states that the Chaitya, which was made with great efforts, was beautified by different kinds of paintings depicting the stories of KinnariJataka[11]. It seems that the paintings referred in the inscriptions were executed in a Vihara next to the Chaitya known as Charumati vihara at present. The walls of this Vihara probably were decorated with various paintings, following the tradition like that of Ajanta paintings of Ancient India. The tradition of cleaning and whitewashing practice for the Chaityas continues even today.

Several names of Viharas, appeared in the Lichchhavi inscriptions like Gum vihara, Kharjurika vihara, Shivadeva vihara, Na vihara etc. must have been decorated with colorful paintings. Though it has not been proved by any scientific evidence, but when we see the tradition today that all the existing Viharas and Shakta temples of Kathmandu valley and outside could trace its antiquity up to the time of the Lichchhavis. The cultural and trade relation between Nepal and India since the time immemorial certainly

4. Dhanabajra Bajracharya-Lichchhavikalka Abhilekh, Kathmandu, Nepal-ra Asiali Adhyayan Sansthan, 2030, pp. 13, 91, 122, 123, 145, 187, 191, 336 etc.
5. Translator, Kesev Raj Aryal— Kautilyako Arthasastra—Royal Nepal Academy, 2024
6. Dhooswan Sayami-The Lotus and The Flame, Kathmandu, Department of information, 1972, pp. 81-83 ibid, page 83.
7. ibid, page 83
8. 'vivida sakunta pasu...ngakrita...kiratavarsadhara...lichhavirajakaritam puratanairbrittibhattairupe chitam.' Op. cit, ft. no. 4 page 374.
9. Wright Vamasavali
10. Jagadish Chandra Regmi-Lichchhavi Sanskriti, Kathmandu, Ratna Pustak Bhandar, 2026, pp. 448-449.
11. 'kinnarijatakakirna nana chitrabirajitam'-op. cit, ft, no. 4, page2

has influenced the art and culture of Nepal, and also the two countries could be the best examples of artist influx to each-other. The trade relation has always been an unwitting vehicle for transporting the religious and artistic ideas to the neighboring countries.

Apart from the above mentioned facts, there are thousands of exquisitely carved miniature stone chaityas of Lichchhavi period, scattered in and around the Kathmandu Valley, in the periphery of several viharas, domestic courtyards, near the fountains and waysides decorated with ornamentation like dentils and foliage[12] could be the best examples of Lichchhavi paintings, arts and crafts. Mary S. Slusser believes that the painted representations were probably on the cloth banners, manuscripts and certainly on the walls during the then period.[13] Lichhavi King Narendra Dev at the last stage of his life bequeathed his crown and copy of Pragya paramita for his two daughters[14].

The Lichhavi palace, the Kailaskut Bhavan was highly appreciated by the Chinese traveler Wang-huen-tshe. The palace of Ansuvarma and its description by the traveler could be its best example. As per his account, it was highly decorated and painted.[15]

It is a known and proven fact that the Lichhavi rulers and the aristocrats of the society always encouraged the artists towards this field, so that the art and architecture of ancient Nepal became very famous in the history of Nepal. In Nepal the Lichhavi rulers like Manadeva, Ansuvarma and Narendra Deva made their own palaces with different names as proved by the Lichchhavi inscriptions. No one can imagine those palaces without attractive decorations. Huien-tsang, another Chinese traveler had made a description of Kailaskut Bhavan as the wonderful palace. The temples, viharas and palaces of that period must have been decorated with different kinds of paintings.

Nepalese society has always followed its tradition and religious beliefs since the beginning. Various religious schools were developed in Nepal simultaneously so that all the schools like that of Saivism, Vaisnavism, Saktism and Buddhism flourished at the same time with their own religious beliefs, rituals and arts. The above mentioned evidences provide us some hint on the art of painting of ancient Nepal. The art objects produced by ancient artists that were delineated in a perishable material like clothes, palm-leaves cannot be preserved for a long period. The same is true for the wall painting because they are bound to disappear along with the collapse of the building. This is our misfortune that our highly skilled ancestors dispersed their feelings in such perishable materials or we are to be blamed for not being able to preserve that. In future we might be able to explore by any scientific means, the artistic genius of our ancestors. The art and artifacts of medieval period, which we have inherited so far, leads us to believe on the above statement.

So far as concerned to the Nepalese manuscript paintings of ancient Nepal, not even a single evidence has come to light up to this day. It was Silvain Levi, who for the first time had brought to light the fact, that king Narendra Deva gave a copy of pragya paramita to his two daughters and that manuscript might have been painted as the practice of later period, as the author of these lines has mentioned above. Pratapaditya Pal opines that the earliest palm leaf manuscript in Nepal is as old as the seventh century AD but he has not provided any document of the same[16]. Lain Singh Bangdel states that though the examples of Nepalese manuscript illustrations have been found since 11th century AD but some of the

12. Op. cit, ft. no. 1, page 38-39
13. ibid., page 280
14. Sylvan Levi-'Nepal,' Ancient Nepal, no. 61-64, Dec. 1980-July 1981, Department of Archaeology, page 24.
15. Hari Ram Joshi-The Pages of the Forgotten Past, Joshi Research Center, Lalitpur, 1998, page 134
16. Pratapaditya Pal-The Arts of Nepal, Netherland, Leiden/Koln, E.J. Brill, 1978, page 36

paintings of Tun-Huang mentioned by sir Aurel Stein dated 9th-10th century might have the productions of Nepalese artist, but this has to be studied properly in order to draw a conclusion like this[17]. We know nothing of certainty of Lichchhavi manuscript paintings beyond documentary references but we can be optimistic that one-day, in future the scholars will bring them to light. Most of the scholars believe that the illuminated manuscript and the painted book covers of Nepal are found beyond the 11th century AD. Several kings of this period are mentioned both in the colophons of manuscripts, as well as the traditional chronicle, as having built or renovated temples and viharas. Since the religion has become the principal motivation factor for artistic creation, there seems no doubt that the artists and craftsmen continued to depict their beliefs in various materials. Among these materials, palm leaves and papers were regarded as the common materials for manuscript writings and illustrations. The earliest illustrated manuscript of Nepal so far have been found represent both the religious schools, Hinduism and Buddhism which are written in rectangular shaped palm-leaves preserved with wooden book covers whether the manuscripts are Hindu of Buddhist. They were written in the same style of writing and in the same basic style of painting. In comparison with the Buddhist manuscript illuminations, fewer Hindu manuscripts were illustrated and mostly the representations were confined to the wooden book covers during the early three-four hundred years of early medieval period that is eleventh to fourteenth century AD. The majority, so far are on wood covers but there might be equal numbers as most of the manuscripts are in private collection and not easily available to the scholars.

Manabajra Bajracharya has mentioned a manuscript painting; Astasahasrika Pragyanparamita of NS 40, during the reign of Shankaradeva as the earliest example of manuscript painting in Nepal,[18] but the painting of this manuscript seems controversial. The author will discuss about it in the concerning chapter.

The earliest surviving manuscript illumination of Nepal, so far has been found is the illustration of Astasahasrika Pragyanparamita of 1015 AD. [N.S. 135] Preserved in Cambridge University Library[19]. the manuscript was written at the Hlam Vihara, a monastery that has not been identified till the date. After this date we find several manuscript illuminations of both schools.

So far as concerned to the earliest illuminations of Hindu pantheon, there are two wooden book covers of Vishnudharmottara dated 1047 [N.S. 167], preserved in Bir Library Kathmandu, where ten avataras of Vishnu are delineated, including some elegant female figures engaged in adoring Vishnu[20]. There are several examples of manuscript paintings onward this date. After fourteenth century, the pauva or scroll painting appeared in a mass scale but the practice of illuminating the manuscript continued in a small scale. This practice developed for religions as well as trade concern.

Thus, the practice of painting in various materials has developed in Nepalese society since the ancient period. Most of the ancient paintings are not available to us as they were painted or carved in a perishable material. Our wonderful medieval representations [examples] are compelling us to be sure as they prove the aforesaid statements, because the highly advanced fine art of our society could not flourished within a very short period. Definitely it took a long time to reach at that state of maturity and to be praised by the art lovers and art historians from all over the world.

17. Lain Singh Bangdel-Prachin Nepali Chitrakala, Kathmandu, Royal Nepal Academy, 2034, page 9
18. Manabajra Bajracharya—Nepalko Madhyakalin Kala—Department of Information, Kathmandu.
19. op. cit, -ft.no.20, page 39
20. ibid, page 55

किसान जाति एक चिनारी

– केशव प्रसाद अधिकारी

ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

नेपाल अधिराज्यभरिमा सबै भन्दा बढी जनजातिहरूको बसोबास भएको जिल्ला झापा हो । यो जिल्लाको पूर्वमा भारतको पश्चिम बंगाल, दक्षिणमा भारतकै बिहार राज्य र उत्तर तथा पश्चिममा भने इलाम र मोरङ्ग पर्दछन् । शुरूमा जङ्गलको रूपमा रहेको यो जिल्लामा सर्व प्रथम बस्ती बसाल्ने कार्यको थालनी यहाँका अदिबासी भनिने राजवंशी, धिमाल, सतार, मेचे, किसान आदिले गरे । पछि गएर यहाँको मलिलो माटोको कारण उब्जनी बढी हुने देखेर यहाँ पूर्वी नेपालका प्राय सबै जिल्लाबाट बाहुन क्षेत्रीहरू बसाई सराई गरेर आए । अत्यधिक मात्रामा आएका चलाख मानिने बाहुन क्षेत्रीहरूले यहाँका आदिबासीहरूलाई अल्पमतमा पारे । फलस्वरूप उनीहरू भूमिहीन समेत बन्न पुगे र आदिबासी जातिको लोपहुने अवस्थाको समेत सिर्जना भयो । यहाँबाट यसरी लोप हुने अवस्थामा पुगेको जाति मध्ये किसान जाति पनि एक हो ।

पेशागत दृष्टिकोणले नेपालका प्राय नब्बे प्रतिशत नेपालीहरू किसान भएका भए तापनि जातीय दृष्टिकोणले किसान जाति नेपालको सन्दर्भमा एउटा नौलो जाति हो । त्यसैले नेपालमा यो जातिको बसोबास रहेको तथ्य धेरैलाई थाहा नहुन पनि सक्छ । नेपालको पूर्वीद्वारका रूपमा रहेको झापा जिल्लाको मेची नगरपालिका आसपास रहेका पशुपति गाउँ, सतीघट्टा, खुटीडागी, च्याल्मे गाउँ, आयाबारी, कालाखुट्टा, माहुरमाडी, सुबाबस्ती, कठरडागी, बुट्टाबारी, धाईजन र शान्तिनगर आदि स्थानमा गरेर पनि यिनीहरूको कुल जनसंख्या एघार सय नाघ्दैन । किसान जातिको बसोबास यहाँ बाहेक नेपाल अधिराज्यभरिमा कतैपनि छैन । सीमित संख्यामा छरिएर रहेका र निर्धन भएका कारणले यहाँबाट पलायन हुँदै गइरहेको अवस्था रहेकाले वर्तमान समयसम्म यिनीहरूका बारेमा कहीं कतैबाट खोजी र अनुसन्धान भएको छैन । शास्त्र दत्त पन्तले सतार, राजवंशी, धिमाल र मेचे जातिलाई झापाका आदिबासी भनेर उल्लेख गर्नु भयो तर वहाँले किसान जाति पनि यहाँका आदिबासी हुन् भन्ने कुरा उल्लेख गर्नु भएन[1] । त्यस्तै डोरबहादुर बिष्टले People of Nepal मा झापाका राजवंशीलाई स्थान दिनु भयो, किसान जातिमाथि वहाँको पनि दृष्टि परेन । जनक लाल शर्माले पनि हाम्रो समाज एक अध्ययन नामक ग्रन्थमा किसान जातिका बारेमा एक शब्द पनि उल्लेख गर्न आवश्यक ठान्नु भएन । यहाँका स्थानीय केही खोजकर्ताहरूले यिनीहरूका बारेमा कलम चलाएको सुनिएको भए तापनि प्रकाशित सामाग्री कुनै पनि खोजकर्तासंग नभएका कारणले

त्यसको अध्ययन गर्ने मौका पाइएन । त्यसैले यो लेख स्थलगत निरीक्षण र केही किसानहरूसंग लिएको अन्तर्वाताका आधारमा तयार गरिएको हो ।

उत्पत्तिः-

झापाका आदिबासी भनिने राजवंशी, धिमाल, सतार, मेचे, किसान आदि सबै जातिहरू भारतका विभिन्न स्थानहरूबाट नेपाल प्रवेश गरी बसोबास गरेका जाति हुन् । यस मध्येमा किसान जाति नेपालमा कहिलेदेखि बसोबास गर्दै आएको जाति हो भन्ने बारेमा यकिनका साथ केही भन्न सकिन्न । स्थलगत अध्ययनका क्रममा पनि कुनै एक जना किसानले आफू भारतको यो स्थानबाट यहाँ आएको र यस स्थानमा आफूहरू यति अगाडिदेखि बसोबास गर्दै आइरहेका छौं भनेर बताउन सकेन । यस सम्बन्धमा आफ्नो एम.ए. को भिलेज प्रोफाइल तयार गर्ने क्रममा कुलबहादुर बिष्टले यिनीहरूलाई भारतको पश्चिम बंगालमा अंग्रेजहरूले चिया खेतीको विकास गरे पछि चिया बगानका काममा लगाउन राँचिबाट ल्याएका हुन् र पछि यिनीहरू त्यतैबाट नेपाल प्रवेश गरेका हुन्[२] भन्नु भएको छ । श्री विष्टले राँचिबाट निर्वाचित एक जना किसान जातका M.L.A. यिनीहरूलाई भेट्न आफ्ना ४ जना भारतीय सुरक्षाकर्मीका साथ नेपाल आएका थिए । ती M.L.A. झापा तथा बंगालका किसान जातिहरूलाई भेटेर राँचि फर्केको कुरापनि बताउनु भएको छ[३] । तर वहाँले ती M.L.A. झापा आएको निश्चित समय भने बताउनु भएको छैन । यही कुरो लाई स्थलगत अध्ययनका क्रममा बुझ्न खोज्दा कुनै एकजना किसानले पनि आफूलाई भेट्न त्यसरी कुनै पनि किसान जातको नेता आएको कुरा स्वीकार गरेन । बरू केही वर्ष अगाडि कांवर जातिलाई भेट्न भारतबाट त्यस्तो नेता आएको र कांवर जाति आफ्नो जाति भित्र नपर्ने कुरो मागुरमाडी-४ सेमेरडङ्गाका खुयु किसान र जोगी किसानले बताए । उनीहरूका अनुसार यिनीहरूका बाबु बाजे यही जन्मेर यही मरे, आफ्नो पुर्खा कहांबाट आए, कहिले आए त्यो कुरा उनीहरूलाई केही थाहा छैन । बरू यस सम्बन्धमा जोगी किसान किसानहरू कुशबाट उत्पन्न भएका हुन् । त्यसैले किसानहरूको गोत्र पनि कुश नै भएको बताउँछन् । पहिले आफ्नो पुर्खाहरूले पनि जनै लगाउने गरेको तर उक्त जनै मुसाले काटि दिएकाले पछिबाट जनै लगाउन छोडेको र आफूहरूपनि ब्राम्हण जाति जस्तै भएको दावी किसानहरूको छ ।[४] नेपालको सुनसरी क्षेत्रमा रहेका उरांव जाति पनि किसान जातिका पूर्वज हुन सक्छन् । उरांव भाषालाई कुरूख भनिने र कुरूखको अर्थ जर्ज ग्रियर्सनले उल्लेख गरेको भनेर जगदीश त्रिगुणायतले किसानी, घागरी, खेण्डरोइ आदि हुने[५] उल्लेख गर्नु भएको छ । उराँव जाति किसानका पूर्वज हुन सक्छन् भन्ने धारणा चिन्तामणि दाहालको पनि रहेको छ । यसरी यिनीहरूको उत्पत्तिका सम्बन्धमा विभिन्न भनाईहरू रहेको र यी भनाइहरूलाई लिखित स्रोतहरूले स्पष्ट पार्न नसकेकाले यस बारेमा थप अध्ययन अनुसन्धानको आवश्यकता रहेको तथ्य स्वीकार गर्नै पर्छ ।

वेशभुषाः-

किसान पुरुष कमिज र धोती लगाउँछन् । किसान महिलाले भने धोती र ब्लाउज नै लगाउने गर्दछन् । पुरुषले लगाउने यिनीहरूका विशेष किसिंमका गरगहना नभए तापनि महिलाले लगाउने गहना भने रहेका छन् । महिलाले यसरी लगाउने गहनामा चादुँवा (चाँदिको मोहोर पैसाको माला), सिक्री, तर्की (झुम्का), लोला (टप), बेरा (मोटा मोटा चाँदिका चुरा) चुरी आदि रहेका छन् । यसका अतिरिक्त किसान महिलाहरू कम्मरमा धुन्सी (पेटी), खुट्टामा पैन्ही (कल्ली जस्तै तर गोलो आकारको होइन) र खुट्टाको औंलामा झटिया लगाउँछन् । कपालमा खडसो, चौरी (धागो) लगाउँछन् । यिनीहरूले लगाउने यी सबै गहनाहरू चाँदिबाट बनाइएका हुन्छन् । जति धनी भएपनि यिनीहरू सुनका गहना लगाउँदैनन् । किसान महिलाले नाक छेड्दैनन् त्यसैले यिनीहरू फुलि लगाउँदैनन् । किसान महिलालाई चिन्ने यो एउटा सरल उपाय हो । किसान महिला तथा पुरुष दुबैले आफ्ना हातका पाखुरा र खुट्टाका पिडुलामा कुनैपनि देवी देवता वा कसैको पनि आकृतिको टाटु खोपाउँदैनन् ।

सांस्कृतिक अवस्थाः-

सबै जातिका लागि आफू जन्मिएको भूमि, कला र संस्कृति प्राण भन्दा प्यारो हुन्छ । त्यसैले किसान जातिलाई पनि लोपहुने अवस्थामा पुगेका आफूहरू र आफ्नो संस्कृति

प्रति ठूलो चासो रहेको छ । त्यसैले यिनीहरूले लोपहुने अवस्थामा पुगेको आफ्नो भाषा साहित्य र संस्कृतिको पुनः खोज अन्वेषण तथा संरक्षण गर्ने उद्देश्यले हालै यिनीहरूले "किसान कल्याण समाज" नामक संस्थाको स्थापना गरेका छन् । यसै संस्थाको सक्रियतामा यिनीहरूले स्व. श्री ५ विरेन्द्रको गद्दी आरोहणको रजत महोत्सव २०५३ मा साधना कलाकेन्द्र काठमाडौंबाट लोपहुन लागेका लोप संस्कृतिको खोजी र जर्गेना गर्ने उद्देश्यले काठमाडौंमा आयोजना गरेको राष्ट्रव्यापी लोक नृत्य प्रतियोगितामा सहभागी भएका थिए । तात्कालिन प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवा प्रमुख अतिथि रहनु भएको सो कार्यक्रममा यिनीहरूले स्व. श्री ५ दीपेन्द्र सरकारको शुभकामना सहितको सम्मान पत्र प्राप्त गरेका थिए । हाल यिनीहरूको सो किसान कल्याण समाज त्यति सक्रिय छैन । तर पनि यसैको आह्वानमा हरेक फगुवामा स्थानीय विद्यालय प्राङ्गणमा यिनीहरूले आफ्नो लोक नृत्य प्रस्तुत् गर्ने गरेका छन् । जे भए तापनि संक्षेपमा के भन्न सकिन्छ भने किसानहरू आफ्नो संस्कृति संरक्षण गर्ने तर्फ विशेष अभिरूचि राखिरहेका छन् र समाजमा आफ्नै छुट्टै पहिचान बनाउन दृढ संकल्प बोकेर अगाडि बढिरहेका छन् ।

शैक्षिक अवस्थाः-

किसानहरूको शैक्षिक अवस्था ज्यादै गए गुज्रेको अवस्थामा रहेको छ । यिनीहरू बसोबास गरेका विभिन्न १३ वटा गाउँहरू मध्येमा S.L.C. पास गर्ने जम्मा दुई जना मात्र किसान पाइए । यस मध्येका अमर किसान शनिश्चरे दहि झोडाको प्रा.वि.मा अध्यापन कार्यमा संलग्न छन् । पढेर ठूलो जागिर खाने किसाहरूमा यिनी एक मात्र व्यक्ति हुन् । यिनी पछि S.L.C पास गर्ने अर्को व्यक्ति भीम किसान हुन् । यिनी हाल मेची नगरपालिका स्थित धुलाबारीमा ११ कक्षामा अध्ययन गरिरहेका छन् । छोरीहरूमा सबैभन्दा बढी पढ्ने शान्ती नगर झापाकी मोट्की किसान हुन् । यिनी नबा किसानकी छोरी हुन् । यस भन्दा बढी पढेका कुनै युवा युवति किसान परिवारमा छैन् । १-२ कक्षा देखि ६ कक्षासम्म पढ्ने किसानको संख्या पनि ३० भन्दा बढी छैन ।

राजनैतिक अवस्थाः-

किसान जातिलाई राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय राजनितिसंग कुनै सरोकार छैन । यिनीहरूलाई गा.वि.स. तथा नगरपालिकासंग पनि त्यति काम पर्दैन । आफ्नो जातिभित्रका चोरी, डकैति, र ज्यानमारा बाहेकका सबै किसिमका झैं-झगडाको छिनो फानो आफ्नै समूहको नाइके राजाले गर्ने भएकोले पनि गा.वि.स. वा नगरपालिकासंग यिनीहरूको खासै चासो नबढेको हो । गा.वि.स. संग नागरीकताको प्रमाण-पत्रको र अन्य जग्गा दर्ता, अनि जन्म मृत्युको शिफारीस लिनमात्र यिनीहरूको काम पर्दछ, भूमिहिन किसानलाई त यस किसिमको काम पनि पर्दैन । झैं-झगडाको छिनो फानो यिनीहरू आफैबाट मिल्ने भएकाले यिनीहरूका कुनैपनि मुद्दामामिलाका कुरा यिनीहरूको समाजबाट बाहिर आउँदैन । भित्रीरूपमा राष्ट्रिय राजनितिक पार्टीसंग यिनीहरूको सम्बन्ध रहेको बाहेक बाह्य रूपमा चुनाव होस् वा आमचुनाव होस् आफूलाई तत्काल सुविधा दिने राजनितिक पार्टीसंग यिनीहरूको सम्बन्ध स्थापना हुन्छ । संक्षेपमा भन्नु पर्दा किसानहरू आफ्नो समाज बाहिरको राजनितिकसंग कुनै सम्बन्ध राख्न चाहँदैनन् । उनीहरूको समाजमा रहेका राजा, मन्त्री र सिपाहीबाटै उनीहरूको समस्या टर्छ । यिनै राजा, मन्त्री र सिपाहीले किसान समाज नियमित रूपबाट अगाडि बढिरहेको छ । आफ्नो समाज बाहिरको राजनितिको यिनीहरूमा कुनै प्रभाव परेको छैन ।

सामाजिक अवस्थाः-

किसान जाति एउटा पिछडिएको जाति हो । झापा जिल्लामा पर्ने पूर्व पश्चिम राजमार्ग वरपर रहेका माथि उल्लेख भएका पशुपति गाउँ, खुट्टीडांगी, च्याल्मे गाउँ, आयाबारी, कालाखुट्टा, मागुरमाडी, सुवा बस्ती, कठरडांगी, बुट्टाबारी, धाइजन, शान्तिनगर आदि गाउँहरूमा यिनीहरूको बस्ती छरिएर रहेको छ । नेपाल अधिराज्यभरिमा यी स्थान बाहेक अन्यत्र कतै पनि किसान जातिको बस्ती नरहेको दाबी यिनीहरूको छ । अत्यन्त सोझो भएकाले गाउँका ठूलाठालूबाट शोषित भई सुकुम्बासी हुन पुग्दा पनि ती प्रति यिनीहरूको कुनै रिस राग छैन । ठूलाबडाका चिया बगानमा मजदुरी गर्नु, खेती गर्ने कार्यमा सहयोग गर्नु नै यिनीहरूको मूलकार्य भएकाले यिनीहरू कठोर जीवनयापन गर्न बाध्य छन् । तर

पनि यिनीहरूको समाज संचालन गर्ने आफ्नै नीतिनियम र तरीकाहरू छन् । किसानहरू समाजमा आपसमा मिलेर बस्न रूचाउँछन् । झैं-झगडा परिहाल्यो भने त्यसको छिनोफानो गर्ने यिनीहरूको आफ्नै राजा (गाउँ बुढो), मन्त्री (वकिल) र सिपाही हुन्छन् । राजाको मृत्यु पछि उसको जेठो छोरो नै राजा हुन्छ । राजा बालक भएमा उसकी आमा वा परिवारका अन्य सदस्यले पनि राजाको काममा सहयोग पुऱ्याउन सक्छन् । हाल यहाँ यिनीहरूका राजा ३७ वर्षिय भाबीर किसान हुन् ।[९] यिनी यस अधिका राजा ढोडी किसानका भतिजा हुन् । ढोडी किसान (राजा) को छोरो लठेब्रो भएकाले गाउँलेहरूले भाबीर किसानलाई राजा बनाएका हुन् । ढोडी किसान अगाडि बुढउ किसान यहाँका राजा थिए ।

हालका राजा भाबीर किसानलाई सघाउन समाजले ४० वर्षका खुयु किसानलाई मन्त्री (वकिल) नियुक्त गरेको छ । वल्लो पल्लो गाउँकालाई राजाको आदेश सुनाउनु पर्ने र अपराधी पक्रेर ल्याउनु पर्ने भएकाले किसान समाजले राजाको सहयोगका लागि केहि सिपाहीको समेत नियुक्ति गरेको छ । हालका राजा भावीर किसानका ४२ वर्षीय पचन किसान, ५५ वर्षीय बाहुन किसान र ५५ वर्षीय नै झाक्री किसान गरेर तीन जना सिपाही छन् । समाज हेरेर सिपाहीको संख्या घटाउन बढाउन सकिन्छ । मन्त्री र सिपाहीको नियुक्ति किसान समाजले गर्दछ ।

चोरी, डकैती र ज्यान मार्ने कार्य गरे बाहेक प्राय अरू सबै किसिमका झैं-झगडाको छिनोफानो राजाले गर्दछ । यसका लागि मन्त्री (वकिल) ले पनि राजालाई आवश्यक सहयोग पुऱ्याउँछ । आफूलाई अन्याय पर्दा नयाँ गम्छा (पातलो तौलिया) मा रू. १.२५ राखेर राजा कहाँ उजुरी गर्नु पर्छ । हाल उजुरी गर्ने रकम रू. २५ पुगेको छ । १ देखि २ पटकका सामान्य अपराधमा अपराधीलाई दण्ड गरिदैन । अपराधको क्रम बढ्दै गएपछि उसलाई आर्थिक दण्ड गरिन्छ ।

किसान जातिभित्र सानो र ठूलो जात छ नै । कंवर जात र किसानको एउटै भाषा छ तर कंवरलाई किसानहरू आफूभन्दा तलको जात मान्छन् । किनभने कंवरले राँगाको मासु खान्छ । किसानले राँगा खाँदैनन् । उराव किसान भन्दा अझै सानो जात हो । यिनले गोरूको मासु खान्छन् । त्यसैले यी तल्ला जात मानिनेहरूसंग किसानहरू विवाह गर्न रूचाउँदैनन् । कुनै नवयुवकले कंवर तथा उराव केटी विवाह गरी ल्यायो भने उसलाई कसरी आफ्नो समूहमा स्थापित गर्ने भन्ने जिम्मा राजाको हुन्छ । यसका लागि उक्त नवयुवकले माथि उल्लेख गरे झैं राजाकहाँ निवेदन गर्नु पर्छ । राजाले उसलाई एउटा बोको र केही आर्थिक दण्ड जरीवाना तोक्छन् । युवकले त्यो जरिवाना बुझाएपछि पुनः समाज डाकिन्छ र युवकले दण्ड तिरेको बोको तथा नगद रकमबाट भोजको आयोजना गरिन्छ । त्यो भोजमा समाजबाट अलग्ग राखिएका ती दम्पतिले छोएको भोजको भागबाट राजाले भात तथा मासु (थोरै थोरै) झिकेर समाजको अगाडि आफ्नो भागमा मिसाएर खान्छन् । यसपछि उनीहरू आफ्नो समुदायमा मिल्न सक्छन्, समूहबाट तलका मानिदैनन् ।

किसान जातिमा आफ्नो राजा (समुदाय)को निकै महत्त्वपूर्ण स्थान छ । राजालाई यिनीहरू बैगा पनि भन्दछन् । जुनसुकै कठिन परिस्थितिमा पनि राजाले आफ्नो भुमिका निर्वाह गर्नुपर्छ । कुनै व्यक्ति गौमार भयो भने त्यसको पाप बोक्नु राजाका लागि निकै कठिन कार्य हुन्छ । यदि कुनै गाई वस्तु कसैले बाँधेर राखेका ठाउँमा अल्झीएर मऱ्यो भने व्यक्तिको किसान समाजमा पानी चल्दैन । यसलाई किसानहरू सबैभन्दा ठूलो अपराध मान्दछन् । समाजमा मिलेर बस्न र पानी चल्ने हुन सो व्यक्तिले राजालाई १२ वटासम्म बोकादण्ड तिर्नु पर्छ । किसान समाजले अर्काको स्वास्नी हर्नेलाई पनि राम्रो दृष्टिले हेर्दैनन् । अर्काको स्वास्नी हर्नेलाई हाल सामाजिक दण्डका रूपमा १२,००० रूपैयाँ दण्ड तिराइन्छ । पोइल आउने आइमाइले पनि १२,००० नै दण्ड तिर्नु पर्छ । यसरी यस्तो अवस्थामा यो जोडीले २४,००० दण्ड तिर्नुपर्ने र दण्ड नतिरेमा समाजमा आफ्नो पानी समेत नचल्ने भएकाले यस किसिमको घटना हुने सम्भावना कम रहन्छ । यस्ता घटनाहरूमा राजालाई फैसला गर्न गाऱ्हो पर्दा सहयोगका लागि अर्को किसान समुदायका राजालाई बोलाउने चलन छ । राजाको फैसला मान्न इन्कार गरेमा अपराधिलाई छुट्टै स्थानमा एक मुठो पराल ओछ्याइदिएर त्यहाँ बस्न लगाइन्छ र उसंग अछुतको व्यवहार गरिन्छ । त्यसैले

राजाको निर्णय सर्वोपरी हुन्छ । राजाको निर्णय मान्य भएपछि भने अपराधिलाई बोको तथा आर्थिक दण्ड गरी भोजको आयोजना गरी उसको हातको पानी खाएर समुदायमा मिलाइन्छ । फैसला गरे वापत राजाले एउटा सेतो धोती र रू. ५ पारिश्रमिक पाउँछन् । भाविर किसान हाल राजा भएको दुई वर्ष बित्दा ७ वटा फैसला गरी ७ वटा धोती पाइसके । यिनीहरूको समाजमा प्रचलित नीति नियमहरू परम्परादेखि चल्दै आइरहेका हुन् । आर्थिक दण्ड दिने कुरोलाई मात्र यिनीहरूले क्रमशः दण्डको रकम बढाउँदै लगेका हुन् ।

हाल यहाँ तेलिया र सेन्द्रिया गरेर दुई जातका किसानहरूको मात्र बसोबास रहेको छ । पहिला तेलिया भन्दा सेन्द्रिया माथिल्लो जातको मानिन्थ्यो । अहिले किसान जातमा सानो र ठूलो जात छैन । तेलिया र सेन्द्रियामा कुनै फरक मानिन्दैन । यि दुवैमा एक अर्का बीचमा विवाह चल्छ । तेलिया र सेन्द्रियामा सामान्य फरक भने छ । तेलिया किसान विहाबारी देखि कुनै पनि उत्सवमा सिंदुर लगाउँदैनन् । यिनीहरू सिन्दुर लगाउनको सट्टामा तेलको टिका लगाउँछन् भने सेन्द्रिया किसानले सिंदुर कै प्रयोग गर्दछन् ।[८]

घर परिवारदेखि समाजसम्म नै महिलालाई मध्यम स्थानमा राखिएको छ । घरमा लोग्ने स्वास्नी दुवैको सल्लाहले काम गरिन्छ । तर पनि घरको प्रमुख व्यक्ति पुरुष नै हुन्छ । न्याय निसाफ दिने क्रममा राजा नभएमा घरकी महिलाले पनि राजाको कार्य गर्न सक्ने अधिकार छ । तर विशेष रूपमा समाजले महिलालाई कुनै पनि जिम्मेवारी दिएको छैन । अहिले आएर यिनीहरूले श्रीमती जिङनी किसानको नेतृत्वमा महिला किसान समूहको निर्माण गरेका छन् । यो समूहले महिलामाथि हुने कुनैपनि अत्याचारको प्रतिरोध गर्दछ र महिला समुदायको उन्नतिका बारेमा खास गरी आय आर्जन हुने सम्बन्धी कार्य संचालन गर्दछ ।

आर्थिक अवस्थाः-

किसानहरूको आर्थिक अवस्था दयनिय देखिन्छ । जङ्गल फडानी गरी खेती योग्य बनाएको जमिन टाठाबाठाले खाइ दिए । हाल त यिनीहरूको राजा नै भूमिहिन अवस्थामा पुग्न लागेका छन् । आफ्नो सीमित जमिनमा खेती गरी जिविकोपार्जन गर्नु यिनीहरूको बाध्यता हो । पढेलेखेका नभएका कारणले यिनीहरू कोही पनि जागिरे छैनन् । चिया बगानहरूमा मजदुरी गर्नु यिनीहरूको बाध्यता रहेको छ । चिया बगानमा काम गरे वापत हाल ज्याला बढाइएको अवस्थामा पनि प्रतिव्यक्ति रू. ६२ मात्र पाउँछन् । यसरी आफ्नो जमिन भएमा त्यसमा खेती गर्नु, अरूको जमिनमा गएर श्रम गरी आय आर्जन गर्नु तथा चिया बगानमा काम गर्नु नै यिनीहरूको आय आर्जनको मूल श्रोत हो । फुर्सदको समयमा पुरुष किसानहरू माछा मारेर पनि केही आय आर्जन गर्दछन् । माछा मार्ने कार्यमा यिनीहरूको ठूलो शौख रहेको देखिन्छ तर हिउँदमा सुक्ने यहाँका खोलाहरूमा माछा मारेर यिनीहरूले कति पो कमाउनु र ? कुनै पनि उद्योग व्यवसाय संचालन गर्ने क्षमता र धन नहुनु, आय आर्जनको खेती मजदुरी बाहेकको अर्को विकल्प नहुनु आदि कारणले यिनीहरूको आर्थिक अवस्था निकै कमजोर रहेको छ । आर्थिक अवस्था कमजोर भएर पेट पाल्न नसक्ने अवस्था भएर नै यिनीहरू क्रमशः लोप हुन लागेका हुन् ।

धार्मिक अवस्थाः-

किसान जातिहरू हिन्दु धर्म मान्दछन् । तर हिन्दुहरूको महान पर्व बडादशैंलाई भने धेरै जसो किसानहरू मिठो खाने पर्वका रूपमा मात्र लिन्छन् । थोरै मात्रलाई देवी दुर्गाको बारेमा थाहा छ र दशैंमा उनको पूजा गर्ने कुरा बताउँछन् । पहिला पहिला त दशैंमा टिका पनि लगाउँदैन थिए । हाल भने टिका लगाउने चलन छ । यिनीहरू सबैले श्रद्धाका साथमा पुज्ने एक मात्र देवता महादेव हुन् । यिनीहरू महादेव नै सबै भन्दा ठूला देवता हुन् भन्ने विश्वास गर्दछन् । यस पछि उनीहरू धर्ति, चन्द्र, सूर्य, विष्णुको पनि पूजा गर्दछन् । पिपललाई पूजा गर्दैनन् । तर पानी चढाउँछन् । यिनीहरूको गाउँले महादेव, विष्णु, चन्द्र, सूर्य आदिका देव स्थल (मन्दिर) छैनन् र अन्य मन्दिरहरू यी जाँदैनन् पनि । आफूलाई पूजा गर्न परेको समयमा ढुङ्गो स्थापना गरी त्यसैलाई महादेव, विष्णु आदिको रूप सम्झेर पूजा गर्दछन् । पूजा गरिसकेपछि त्यो ढुङ्गाको कुनै महत्त्व छैन । यिनीहरूको घर भित्र र बाहिर पनि कुनै पूजा स्थल छैन । तर पहिला पहिला घरमा भएको भान्सा कोठा जस्तै छुट्टै पूजा कोठा

हुन्थ्यो । त्यो पूजा कोठामा हरेक पन्ध्र दिनमा भात पकाएर खाने चलन थियो । त्यसमा सिकारी (महादेव) बसेका छन् भन्ने विश्वास लिइन्थ्यो र पर सरेका महिलालाई प्रवेश निषेध गरिएको थियो । अहिले आएर यस किसिमको विशेष कोठा कुनै पनि किसानको घरमा छैन ।

दशैं भन्दा तिहारलाई यिनीहरूले विशेष रूपमा मान्दछन् । तिहारमा लक्ष्मी पूजा गर्ने, मिठो खानेकुरो भन्दा विशेष कुरो न्वांगी (नयाँ अन्न) खाँदा गुवाली (गोठ) मा भाले पूजा गर्ने चलन छ । न्वांगी खाँदा भात पकाउने भान्सेले अनिवार्य रूपमा नयाँ लुगा लगाउनु पर्छ । महिलाले लगाउनेमा यो नयाँ लुगा (धोति) पारी भएको सेतो रङ्गको हुन्छ । यो रङ्ग महिला तथा पुरुष दुवैको प्रिय रङ्ग हो ।

फागु पुर्णिमा (फगुवा) र हरिशयनी एकादशीलाई पनि यिनीहरू विशेष रूपमा मान्दछन् । हरिशयनी एकादशीका दिन देउठइन (तुलसीको मोठ) मा तुलसीको पूजा गर्दछन् ।[९] फगुवामा भने विशेष सेल रोटी खाएर नाचगान गर्दछन् । यिनीहरू धानको बिउ राख्नु अगाडि बैशाख, जेठ महिनामा गरम सेवा पूजा गर्दछन् । यो पूजाका लागि प्रत्येक किसानका घरबाट एउटा कुखुराको भाले, पान, सुपारी, केरा, मिठाई, रातो, सेतो र कालो रङ्गको कपडाका टुक्राहरू ल्याएर ढुङ्गाको देवता स्थापना गरेर त्यसलाई शिवजी, ग्राम देवी आदि मानेर पूजा गर्दछन् । पूजा गर्दा धामीले "जुवाइर जुवाइर पुरव जुवाइर, पश्चिम जुवाइर, दक्षिण जुवाइर, चाइर खुट चाइर पृर्थी (पृथ्वी) आकाश जुवाइर, पाताल जुवाइर, चाँद सुरत (सूर्य) भाभि भगवान, कृष्ण भगवान, महादेव और पार्वतीके जुवाइर"[१०], भन्ने मन्त्र पाठ गर्दछ र धुपवत्ति गरी पूजा गर्दछ । यो पूजा पछि भोज खाएर अनुकूल समयमा यिनीहरू धानको बिउ छर्ने काम गर्दछन् । यसरी खेती शुरू हुन अगाडि पृथ्वी, आकाश, पाताल, कृष्ण, महादेव, पार्वती, आदिको स्मरण गरी विशेष पूजा गरेपछि खेती गर्ने कार्यको शुभारम्भ गर्नु यिनीहरूको धार्मिक विशेषता हो ।

भुत, प्रेत, डकिंनी (डायन) बोक्सी (मुर्खरी) आदिमा पनि यिनीहरूको त्यतिकै विश्वास छ । भुत, प्रेत, डकिंनी, बोक्सी आदिले दुःख दिएमा देवाइरले परेवा, कुखुराको बली दिएर पन्छाउँछ । यो पन्छाउन "सिद्रुपा चौरा साधर मसान साधर कुवारी साधर राजा बस कौरु गुरु काजी कमन लील वहाँ दैत वहाँसंग साथी इश्वर गुरा महादेव, पार्वति के दुहाइ"[११] भनेर देवाइरले मन्त्र पाठ गर्दछ । धामीलाई देवाइर पनि भनिन्छ । यो लेख तयार गर्ने क्रममा जम्मा दुइजना देवाइरसंग भेट भएको थियो । उनीहरूको अनुसार धामीका मन्त्र सिक्न एउटा छुट्टै घर हुन्छ । इच्छुक व्यक्तिलाई बेलुका खाना खाए पछिको समयमा यही घरमा धामीले मन्त्र सिकाउँछ । हाल यस प्रतिको आकर्षणमा कमी आइरहेको छ । धामी वा देवाइर यिनीहरूको आफ्नै किसान जात भित्रको मात्र हुन्छ ।

किसानहरू मान्छेको मृत्यु पछि ऊ स्वर्गमा जान्छ भन्ने विश्वास लिन्छन् । मृत्यु भएको व्यक्ति केही समय पछि फेरी जन्म लिएर आफ्नै कुलमा आउँछ भन्नेमा पनि यिनीहरूको विश्वास छ । यो कुरा पत्ता लगाउन यिनीहरू आफ्नो कुलमा कुनै बच्चाको जन्म भएपछि उसको नाम राख्ने दिन एउटा थालमा पानी राख्दछन् र त्यसमा विस्तारै चामलका गेडा खसाल्दै जान्छन् । त्यसरी चामलका गेडा थालमा खसाल्दा आफ्नो मृत पितृका नाम पनि लिदै जान्छन् । पितृका नाम लिइसकेपछि पुनः नवजात शिशुलाई सम्झेर चामलका गेडा खसाल्छन् । यसरी खसालेको चामलको गेडा पानीमा नडुबिकन जुन पितृका नाममा खसालेको चामलसंग घुमेर मिल्न जान्छ त्यो शिशुलाई त्यही पितृको रूप सम्झीन्छन् । यसरी यिनीहरूमा पुनर्जन्म छ भन्ने कुरामा पनि पूर्ण विश्वास रहेको छ ।

संस्कारहरू:-

प्रत्येक जातिका आ-आफ्नै संस्कारहरू हुन्छन् । जन्मदेखि मृत्युसम्म गरिने यी संस्कारहरू प्रत्येक जातिले आफ्नै किसिमले सम्पन्न गर्दछन् । मानिसले सामाजिकरण, सांसारिक सुख र आध्यात्मिक उन्नतिका लागि संस्कार सम्पन्न गर्दछ ।[१२] संस्कारले मानिसलाई संस्कारित, शुद्ध वा परिस्कृत पार्दछ ।[१३] किसानहरू पनि सामाजिकरणका लागि र संसारिक सुखकालागि तथा आफूलाई संस्कारित शुद्ध वा परिस्कृत पार्न विभिन्न संस्कारहरू सम्पन्न गर्दछन् । यिनीहरूले गर्ने संस्कारहरूमा बच्चा जन्मेपछि न्वारन वा नामाकरण संस्कार र त्यसपछिका विवाह र मृत्यु संस्कार मुख्य रूपले रहेका छन् ।

जन्मः

किसान समुदायमा एउटा बच्चाले जन्म लिदा दुई पटक न्वारन गर्ने चलन रहेको छ । छोरा होस् वा छोरी होस् बच्चा जन्मेको ६ दिनका दिन हजाम बोलाएर शिशुको कपाल काटेपछि पहिलो पटकको न्वारन सकिन्छ । यसरी शिशुको कपाल काटेपछि शिशु र आमालाई सबैले छुन सकिन्छ । शिशुको कपाल काटेर न्वारन गर्ने चलन यहाँका मेचे जातिमा पनि छ । यो भन्दा अगाडि किसान जातिहरूले गर्ने कुनै संस्कार छैन । बच्चा जन्मेको १२ दिनका दिन अर्को न्वारन गर्ने चलन छ । यो न्वारनलाई यिनीहरू बरही भन्दछन् । यो न्वारन गर्दा छोरा जन्मेको भएमा रातो रङ्गको भाले कुखुरा र छोरी जम्मेको भएमा रातै रङ्गको पोथी कुखुरा काटेर देवाइरले "राइत राखे चन्द्रमाए दिन राखे शुरुत माए नगर राखे मह माए सुइनके सिपालङ हाइसके सबथे रङ्गबीर घटबीर देवी चकर दुर्गा माता हाय रखुबार देवताके हात परल जाए"[१४] भन्ने मन्त्र पाठ गरेर धुपबत्ति बाली पूजा गर्छ । यसै दिन देवाइर र सुडेनीको सल्लाह अनुसार बच्चा जन्मेको बार तथा घटनाका आधारमा सो बच्चाको नाम राखिन्छ । यो न्वारन गर्दा शिशु र आमालाई शुद्ध पार्न उनीहरूको शरीरमा तेल र बेसार दल्ने काम गरिन्छ । यसरी तेल बेसार मालिस गर्ने काम सकिएपछि काटिएको कुखुराको रगतको टिका शिशु र आमालाई लगाइन्छ । यसरी टिका लगाइसकेपछि न्वारनको सम्पूर्ण कार्य सकिन्छ । पारिश्रमीक स्वरूप देवाइर र सुडेनीलाई एक एक जोर कपडा दिएर बिदा गरिन्छ । यिनीहरूको समुदायमा सुडेनीको पनि छुट्टै महत्त्व छ । जुन सुकै स्वास्नी मान्छे सुडेनी हुन सक्दिन ।[१५] बच्चाको न्वारनमा एक जोर कपडा पाइने भएकोले[१६] पनि सुडेनीको महत्त्व बढेको स्पष्ट देखिन्छ । यो संस्कार पछिको यिनीहरूको अर्को संस्कार विवाह संस्कार हो ।

विवाहः-

विवाह केटा र केटीलाई एकै सूत्रमा बाँध्ने पवित्र बन्धन हो भन्ने धारणा किसान जातिमा पनि छ । त्यसैले सबै जातिहरूले यो संस्कारलाई समान महत्त्व दिएको पाइन्छ । किसान जातिले यो संस्कार आफ्नै परम्परा अनुसार सम्पन्न गर्दछन् । विवाहको कुरो लमी मार्फत नै मिलाउँछन् । विवाहको कुरो मिलाउन केटा पक्षबाटै पहल गरिन्छ । लमीलाई केटीका घरमा पठाएपछि केटीका बाबु आमाले उसलाई आफ्नो घरमा आउनाको कारण सोध्छन् । लमीले तपाईको घरमा एउटा राम्रो फूल फूलेका रहेछ, त्यो फूल टिप्न पाइन्छ कि पाइदैन भनेर मलाई फलानाको घरबाट सोध्न पठाएको भन्छ । आफ्नी छोरी त्यो घरमा दिन इच्छा भएमा केटीका बाबु आमाले फूल र फल मिल्दो जुल्दो छ भने टिप्न पाइन्छ भने पछि विवाहको कुरोमा अभिभावकका तर्फबाट स्वीकृति जनाइन्छ । त्यसपछि केटाका तर्फबाट केटीलाई गहना र कपडा लिएर केही मानिस केटीका घरमा जान्छन् । सो गहना र कपडा लगाएर केटीले केटा पक्षका मानिसहरू र त्यहाँ उपस्थित भएका गाउँका आफन्त र गन्य मान्यलाई ढोगे पछि केटीले पनि विवाहको लागि स्वीकृति दिएको मानिन्छ । त्यसपछि केटा पक्षबाट केटीका घरमा दुइमन (८० के.जी.) धान, एक मन (४० के.जी.) चामल र पाँच के.जी. दाल पुऱ्याउन पठाउनु पर्छ । यसरी धान, चामल, दालको रीत बुझाएपछि विवाहको समय तोकिन्छ । केटोको आर्थिक अवस्था कमजोर भएमा यसै दिन केटीका घरमा विवाह गरिन्छ । नत्रभने यो रीत बुझेपछि केटीका बाबु आमा र आफन्तले केटीलाई लिएर विवाह तोकिएका दिनमा केटाका घरमा जन्ती जानु पर्छ र केटाकै घरमा विवाह सम्पन्न हुन्छ ।

किसानहरूले विवाहका लागि केही लचिलो नीति लिएका छन् । विवाहको कुरो पक्का भइसकेपछि केटामा केही आर्थिक भार पर्ने भएकाले यो विवाह एक वर्षदेखि बीसौं वर्षपछिसम्म पनि हुन सक्छ । यो अवधिमा केटीले केटाकै घरमा बस्न सक्छे । विवाह नभइकन यस्तो अवस्थामा यो जोडीबाट सन्तान भएमा अन्यथा मानिदैन । यस्तो जोडीबाट जम्मेको बच्चाको विवाह गर्नु अघिल्लो दिनसम्म भएपनि उनीहरूको विवाह हुनु पऱ्यो । किसान समाजले पनि केटा केटीका बाबु आमाको नियम अनुसार विवाह भएको छ छैन भनेर विशेष चासो राख्दछ ।[१६] झापाका मेचे तथा सतारहरू पनि केटाकै घरमा विवाह गर्दछन् । किसानहरूमा केटीका घरमा विवाह गरेको उदाहरण पाउन भने गाऱ्हो छ ।

विवाह गर्दा अन्य हिन्दूहरुको जस्तै किसानहरूले पनि यज्ञ बनाएर दियो कलशको स्थापना गर्दछन् । यज्ञमा जनै सुपाडी राखेर देवाइरले लगन भएको बताउँछन् ।

बेहुलालाई सेतो कपडामा बेसार दलेर पहेंलो पारिएको धोती र कमिज तथा बेहुलीलाई पनि त्यसै गरी रङ्गाइएको धोती र ब्लाउज लगाइदिएर विवाह मण्डपमा राखिन्छ । बेहुला बेहुलीको शरीरमा काँचो बेसार दलिएको हुन्छ । यसरी बेसार दल्नुको मतलब विवाह हुन लागेका जोडीलाई इश्वरले राम्रोसंग चिन्न सकुन् भनेर हो ।[१७] विवाहको रात भर त्यहाँ उपस्थित समूहले बेहुला बेहुलीको लाज पचोस भनेर उनीहरूसंग बस्छन् । भोली पल्ट बिहान बेहुला बेहुलीलाई नुहाइदिएर पुनः यज्ञ मण्डपमा बसाउँछन् । यसपछि बेहुलीको भाइले भुटेको धानको फूल दिदी भिनाजु अगाडि रहेको सुपली (सानो नाङ्लो) मा राखिदिन्छ । यसो गर्नु अगाडि उसले भिनाजुबाट एउटा धोती पाउँछ । त्यसपछि बेहुला बेहुली उक्त सुपली खेलाउँदै नाच्दै विवाह मण्डपमा तीनदेखि पाँच फन्का घुम्छन् । त्यसपछि बेहुलीकी आमा हजुरआमाले छोरी ज्वाँइको गोडा धुने काम गर्दछन् । गोडा धुँदा बेहुलीकी आमा हजुरआमाले एउटा थाल, लोटा, गिलास छोरीलाई उपहार दिन्छन् । गोडा धुँदा बेहुला पक्षबाट केटीकी आमा हजुरआमालाई एक एक जोर कपडा उपहार दिनु पर्छ । गोडा धुने कार्य सकिएपछि यज्ञ मण्डपमा बेहुलीको सिउँदोमा बेहुलाले तेलिया किसान भएमा तेलको टिका (सिन्दुर सट्टामा) र सेन्द्रीया किसान भएमा सिन्दुर नै लगाइदिन्छ । यसरी किसानको विवाह सम्पन्न हुन्छ । विवाह मण्डपमा हुने सामान्य पूजा पाठका कार्यहरू यिनीहरूको देवाइरबाट हुन्छ ।

विवाह सम्पन्न भएको १५ दिनपछि दुषी फर्काउने कार्य (दुलही माइत फर्कने) गरिन्छ । यो कार्यलाई यिनीहरू बौरत पनि भन्दछन् । बौरत फर्किदा छोरीलाई बच्छी उपहार दिएर पठाउने चलन छ । किसान जातिमा काका, बढाबा, आदि बाहेक नजिकैको ३-४ पुस्ताभित्र पनि विवाह हुने कुरो मागुरमाडी-४ सेमेरडङ्गाका जोगी किसान, मेची नगर नगरपालिका-६ च्याल्मे गाउँका तोहिला किसान, सुबा बस्तीका शनिचरवा किसान, अनारमनि-१ बुट्टाबारीका बौवा किसान तथा स्व. राजा ढोडी किसानकि विधवा चिलमाया किसान बताउँछन् । यिनीहरू मामा फुपुका चेला चेलीका बीचमा पनि विवाह गरदैंनन् । मामा चेला चेलीका बीचमा पनि विवाह गर्दैनन् । मामा चेला फूपू चेलीबाट २-३ पुस्ता पर गएपछि विवाह गरे हुन्छ ।

किसान जातिमा प्रेम विवाह, विधवा विवाह, बहु विवाह आदि पनि प्रचलित थिए । यी विवाहहरू मध्ये प्रेम विवाहका उदाहरण अहिले पनि पाइन्छन् । आफ्नो नाता भित्रकी केटी कुनै केटाले भगाएर ल्याएको रहेछ भने पनि उसलाई पाप कट्ने स्वरूप राजाले चार पाँच सय दण्ड तिराएर विवाहको आज्ञा दिन्थे । अहिले यो दण्डको रकम बढाएर २००० पुऱ्याएको छ । यो रकम बाहेक राजालाई एउटा बोको छुट्टै दिनु पर्ने र केटीकी आमा हजुरआमालाई एक एक जोर कपडा, सालोलाई एउटा धोती उक्त दण्डको रकमबाट तिरेर बाँकी रकमबाट राजालाई दिएको बोको काटेर केटा केटी राजा र समाजसंगै बसेर भोज खान्छन् । त्यसपछि नाता कुटुम्बभित्र गरिएको प्रेम विवाहले पनि मान्यता पाउँछ । नाता नपर्ने तर आफ्नो जातभित्रको केटीसंगको प्रेम विवाहमा दण्ड तिर्नु पर्दैन । तर केटीकी आमा हजुरआमालाई एक एक जोर कपडा र सालोलाई एउटा धोती भने केटाले अनिवार्य रूपमा दिनु पर्छ ।

बिधवा विवाहका लागि केटो पनि बिधुर नै हुनुपर्ने नियम छ । यस्तो विवाहलाई सगइ विवाह भनिन्थ्यो । अहिले बिधवा विवाहका उदाहरण पाइदैनन् । यसैगरी किसान जातिमा बहु विवाहको पनि प्रचलन थियो । हुनेखानेले दुई तीनवटी विवाह गर्दथे भनेर शान्ति नगर बस्ने चिया कमानका नौवा किसान र मागुरमाडिका ६५ बर्षिय पुना किसान बताउँछन् । हाल आएर कुनै पनि किसानका दुईवटी स्वास्नी भएका उदाहरण दिन सकिन्न । बहु विवाह गरेमा पनि त्यसलाई किसान जातिहरू अनौठो ठान्दैनन् ।

मृत्यु संस्कारः-

मृत्यु संस्कार सम्पूर्ण मानवजातिले गर्ने अन्तिम संस्कार हो । किसान जातिले गर्ने यो संस्कार अन्य जातिको भन्दा केही फरक देखिन्छ । कुनै व्यक्तिको मृत्यु भएपछि उनीहरू लासमा तेल बेसार दल्ने कार्य गर्दछन् । यसो गर्नुको मतलब लास शुद्ध पार्नु हो । यो कार्यलाई किसानहरू “हर्दी तेल माइक दे” भन्दछन् । यसरी हर्दी तेल माइक भइसकेपछि लास उठाएर घाट तर्फ लगिन्छ । लासलाई जलाउने वा गाड्ने दुवै कार्य गर्न सकिन्छ । तर लास जलाउन वा गाड्न अगाडि चिहान किन्नु पर्ने यिनीहरूको

अनौठो चलन छ । चिहान किन्न त्यस वरिपरी रूपैया पैसा छर्दछन् । लास जलाउने भएमा जेठो छोराले दाग बत्ति दिएपछि अरू मलामीले लास जलाउन सघाउँछन् । लास गाड्ने भएमा पनि जेठो छोराले माटो दिएपछि मात्र अरू मलामीले त्यो कार्यपूरा गर्न सघाउँछन् । लास जलाउने वा गाड्ने कार्य पूरा भइसकेपछि चिहानमा एक जोर थाल कचौरा राखिदिएर चिहान वरिपरि धान, चामल राखिदिने गरिन्छ । मृतकलाई अर्को लोकमा बस्न खान केही अप्ठ्यारो नपरोस् भनेर यस किसिमको कार्य गरिएको हो ।

लास जलाउने वा गाड्ने कार्य समाप्त भएपछि घर आएर मृतकको जेठो छोरो मात्र किरिया बस्छ । अरू छोरा किरिया बस्न आवश्यक छैन । छोरो नभएमा नजिकको व्यक्ति र सो पनि नभएमा मृतककी छोरीले पनि काज किरीया गर्न सक्ने नियम छ । किरीया गर्ने कार्यलाई यिनीहरू पानी राखेको भन्दछन् । छोरीले किरीया गर्न नपरेमा उसलाई ३ दिनमात्र जुठो लाग्छ । किरीया गर्न बस्नेले १३ दिनसम्म नुन, खोर्सानी, तेल, माछा, मासु खाँदैनन् । तर छुट्टै चोखो खाएर बस्न नियम छैन । उसले वल्लो पल्लो घरमा जान र तिनीहरूसंग बस्न सक्छ । तर, कुकुर, कुखुरा आदि छुनु हुँदैन । खोला तर्ने कार्य गर्न नहुने भएकोले दैनिक नुहाई धुवाई इनारमा मात्र गर्नु पर्छ । किरीया नबस्ने छोरालाई भने यो नियम लाग्दैन ।

मृत्यु भएको १३ औं दिनमा हजम बोलाएर सबै छोराको दाह्री, कपाल खौरीने कार्य गरिन्छ । नजिकका दाजु भाइले पनि दाह्री खौरीनु पर्छ । कपाल खौरनु अनिवार्य छैन । अन्त्यमा किरिया बस्नेको दाह्री कपाल खौरे पछि उसलाई खोलामा लगिन्छ र उसको टाउकोमा तेल बेसार दलिन्छ । तेल बेसार लगाउने कार्य सकिएपछि उसले हातमा दतिवन लिएर मृतकको सम्झनामा ५ अंजुली पानी चढाउँछ र नुहाउने कार्य गर्दछ । नुहाइसकेपछि लोटामा पानी लिएर घर फर्कन्छ । घर पुगेपछि दुबोले लोटाको पानी गोडामा छर्केर घर भित्र पस्छ । यो कार्य ऊ संग खोलामा गएका अन्य व्यक्तिहरूले पनि गर्दछन् । यस पछि नुन खोर्सानी पिँधेर बनाइएको पानीको घोल सबैले खान्छन् र शुद्ध भएको सम्झन्छन् । अन्त्यमा मृतक पुरुष भएमा धोती र स्त्री भएमा साडी दिएर हजामलाई बिदा गर्दछन् । हुने खानेहरूले साडी र धोतीका अतिरिक्त खाद्यान्न, थाल, कचौरा, लोटा र गाईको बाच्छी समेत हजामलाई दान गरेर पठाउँछन् । यस्तो किसिमको दान आफूले लिन नहुने भएकाले यिनीहरू जन्म तथा मृत्युमा आफैले कपाल खौरने काम गर्दैनन् ।

किरिया सकिएको भोलिपल्ट मृत व्यक्तिसंग घर टोल छिमेकका अन्य व्यक्तिको सातो नजाओस् भनेर सातो बोलाउने कार्य गर्दछन् । यो कार्यलाई यिनीहरू "छाइ पहुनक" भन्दछन् । यो "छाइ पहुनक" गर्न एउटा कुखुराको रातो भाले र रातो र कालो रङ्गका गरी दुई वटा पोथी कुखुरा आवश्यक पर्छ । यसपछि टपरीमा थोरै चामल र एउटा कुखुराको अण्डा राखिन्छ । यो अण्डामा एउटा सानो प्वाल पारेर मृत व्यक्तिको नाम लिंदै कुखुराको प्वाँखले अण्डामा चोप्दै मानिसहरूलाई छर्कदै गरेर धामीले मन्त्र पाठ गर्दै एउटा सानो पूजा गर्दछ । यसपछि सो अण्डालाई केही पर लगेर फाल्छ र कुखुराको ती भाले पोथी काटेर पूजा गरेपछि प्रसादका रूपमा त्यसको मासु खाएर घर फर्कन्छन् । किरियाका सम्पूर्ण कार्य सकिएपछि सातो बोलाउने अनौठो प्रचलन यो जातिमा रहेको छ । एक वर्षसम्म किरिया बस्ने छोराले र उसकी श्रीमतीले सेता लुगा लगाएर आसौच बार्दछन् ।

निष्कर्षः-

किसान जाति नेपालबाट लोप हुन लागेको अवस्थामा पुगेको एउटा जाति हो । यो जाति झापा जिल्लाका विभिन्न १३ स्थानमा (तर नजिकै रहेका स्थानमा) छरिएर रहेका छन् । आफूहरू कुशबाट उत्पन्न भएकाले अरु जाति भन्दा आफ्नो जाति उच्च रहेको यिनीहरूको दाबी रहेको छ । हाल आएर उराव तथा कावंर जातिलाई पनि किसान जातिकै प्रजाति भनेर भ्रम फैलाएका कारण यिनीहरूलाई दुःख लाग्छ । तर पनि सामाजिक दण्ड तिरेर भएपनि आफू भन्दा तलका मानिएका उराव र कावंर जातिसंग पनि यिनीहरूको वैवाहिक सम्बन्ध कायम हुन्छ । यस किसिमको दण्ड तिरेर गरिने विवाह प्रति यिनीहरूको मन दुख्छ । आफ्नो जातमा कुनै ठूलो र सानो जात नहुने बताउने किसान जाति अझैसम्म पनि पहाडिया बाहुन क्षेत्रीले पकाएको भात खान हिच्किचाउँछ । यो जातिको आफ्नो छुट्टै सामाजिक परिवेश छ । अझैंसम्म पनि सकेसम्म यिनीहरू आफ्नो समाज

भित्रका कुनैपनि झैं झगडा र मुद्दा मामिलाका कुरा आफ्नो समाज बाहिर जान दिंदैनन् । आफ्नो समूहको राजाले दिएको निर्णय नमानेमा समाजमा आफ्नो पानी नचल्ने र समाजबाट अलगिएर बस्नु पर्ने बाध्यता रहेकाले किसान जाति एकै समूहमा बाँधिएर एक ढिक्का भएर रहेको छ । यस किसिमको सामाजिक विशेषता अन्य जातिमा देखिंदैन । थोरै मात्र चाड पर्व मान्ने यो जातिका जन्म विवाह र मृत्यु संस्कार गरेर तीन वटामात्र संस्कार रहेका छन् ।

किसान जाति संख्यात्मक रूपमा न्यून रहेको, चेतनाको राम्रो विकास नभएका कारणले गर्दा यो जाति बाहेक यहाँ अन्यजातिहरूको बाहुल्यता रहेकाले हाल यस जातिले आफ्नो मौलिकता गुमाउँदै गएको देखिन्छ । यिनीहरूको आफ्नो मौलिकता गुमाउने क्रम यही रूपमा रही रहने हो भने निकट भविष्यमा यिनीहरूको मौलिक संस्कृति, धार्मिक, सामाजिक, राजनैतिक पहिचानको लोप हुने अवस्था टड्कारो रूपमा आभाष हुन्छ । यसर्थ सम्वन्धित निकायहरूले बेलैमा उचित दृष्टि नपुऱ्याउने हो भने यो जातिको मौलिकता समाप्त नै हुने अवस्था रहेकोले समुचित दृष्टि पुऱ्याउन बाञ्छनीय देखिन्छ । अस्तु

सन्दर्भ ग्रन्थ र व्यक्तिहरू

१. पन्त शास्त्र दत्त–झापाका आदिबासी– साझा प्रकाशन-०४१
२. बिष्ट कुल बहादुर–किसान जाति एक अध्ययन- Village Profile M.A.-अप्रकाशित
३. उही
४. जोगी किसान, खुयु किसान-मागुर माडी-४ सेमेरडङ्गा
५. त्रिगुणयत जगदिश-उरावं भाषा और साहित्य-पञ्च दश लोक भाषा निबन्धावलि-विहार राष्ट्र भाषा परिषद, गया १९६० पृ. ११७
६. दहाल चिन्तामणी-झापाका विभिन्न जनजातिको झलक-अप्रकाशित
७. भावीर किसान (राजा) मागुर माडि ४ सेमेरडङ्गा
८. श्रीमती जिडनी किसान र श्रीमती कुनी किसान-मागुरमाडि ४ सेमेरडङ्गा
९. डोमरा किसान-किसान समुदाय सामाजिक क्लबका अध्यक्ष
१०. झाक्री किसान-धाइजन र पुना किसान-मागुरमाडी ४ सेमेरडङ्गा
११. उही
१२. बराल बासु-हिन्दु सामाजिक संगठनको प्रारूप- पृ. ४५ साझा प्रकाशन २०४४
१३. डा. खत्री प्रेम कुमार-नेपालको सामाजिक इतिहास र धार्मिक मतहरू M.K. Publishers and Distributers KTM
१४. पुना किसान-मागुरमाडि ४ सेमेरडङ्गा
१५. चिलमाया किसान-(स्व. राजा ढोडी किसानकी विधवा)-मागुरमाडी ४ सेमेरडङ्गा
१६. खुयु किसान-धाइजन ८ र जोगी किसान-मागुरमाडी ४ सेमेरडङ्गा
१७. खुयु किसान-धाइजन ८ (यिनी किसान समुदायका मन्त्री (वकिल) पनि हुन्)

Reference

१. विष्ट डोर बहादुर-People of Nepal
२. शर्मा जनक लाल-हाम्रो समाज एक अध्ययन
३. राजवंशी दुर्गा चन्द्र सिंह-राजवंशी (कोच जातिको धर्म र संस्कृति) ०५७

यस बाहेक खुट्टीडागीका कोंहहरू, च्याल्मे गाउँका तोहिला किसान, भाविर किसान राजाका सिपाहीहरू, मागुरमाडिका बचन किसान र बाहुन किसान आदिको पनि सहयोग उपलब्ध रहचो ।

पुरातत्त्व विभागको गतिविधि (आ. व. ०५७/५८)

–सरला मानन्धर

नेपाल अधिराज्यभरका पुरातात्त्विक, ऐतिहासिक, धार्मिक तथा साँस्कृतिक महत्त्वका स्मारकहरू, विश्व सम्पदा सूचीमा परेका स्मारकहरू, पुरातात्त्विक स्थलहरू, कलात्मक तथा पुरातात्त्विक वस्तुहरू, धार्मिक नाच तथा रीतिरिवाज तथा पर्वहरू आदिको संरक्षण, जीर्णोद्धार, उत्खनन् तथा प्रदर्शन गरी देशको सम्पदा तथा संस्कृतिको जगेर्ना गर्ने लक्ष्य यस पुरातत्त्व विभागको रहेको छ ।

पुरातत्त्व विभागले गर्नुपर्ने कार्य क्षेत्र श्री ५ को सरकारको विकास योजनाको प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा नपर्ने हुँदा ज्यादै सीमित मात्रामा बजेट विनियोजित हुने हुँदा कार्य क्षेत्रको तुलनामा लगानी रकम कम भएकोले विभागले धेरै कठिनाइहरू सामना गरिरहनु परेको छ । तर पनि केही वर्षदेखि पुरातत्त्व क्षेत्रमा लगानी रकमको अनुपातमा केही वृद्धि हुँदै गरेको छ । विगत ४ वर्षको विकास तर्फको वार्षिक राष्ट्रिय बजेट र त्यसमध्ये यस विभागबाट सञ्चालित विकास कार्यक्रमहरूको लागि विनियोजित रकमलाई तुलनात्मक अध्ययन गर्दा निम्न तालिकाबाट राष्ट्रको वार्षिक विकास बजेटको के कति प्रतिशत रकम यस क्षेत्रमा लगानी भएको छ प्रष्ट हुने छ ।

आ. व.	विकास तर्फको राष्ट्रिय बजेट (रू. हजारमा)	यस विभागको विकास बजेट (रू. हजारमा)	राष्ट्रिय विकास बजेटको अनुपातमा विभागको विकास बजेटको प्रतिशत
२०५४/०५५	३,४०,३८,८४८	५७,२८०	०.१६८%
२०५५/०५६	३,७७,४१,१५३	५४,७४०	०.१४५%
२०५६/०५७	४,१८,५१,८९४	४६,२२५	०.११०४५%
२०५७/०५८	४,८१,०८,५८९	४९,५००	०.१०२८९%
२०५८/०५९	५,०४,७०,२७८	७६,०४१	०.१५०६७%

यस विभागबाट हरेक आ.व. मा राष्ट्रले विनियोजित गरेको रकमबाट गरिएका कार्यक्रमहरूको बारेमा सम्बन्धित सबैलाई जानकारी प्राप्त होस् भन्ने उद्देश्य राखी यस अङ्कमा गत आ.व. २०५७/०५८ को विकास कार्यक्रमहरूको संक्षिप्त विवरण प्रस्तुत गरिएको छ ।

१. पुरातात्त्विक स्थल संरक्षण तथा सुधार आयोजना

यस आयोजना अन्तर्गत पाँच विकास क्षेत्रमा रहेका साँस्कृतिक, धार्मिक तथा ऐतिहासिक स्थलहरू लगायतका अन्य साँस्कृतिक सम्पदाहरूको अध्ययन, अन्वेषण, उत्खनन्, संरक्षण एवं प्रकाशन, प्रदर्शन, विभागका विभिन्न शाखाहरू अन्तर्गत रहेका विभिन्न संग्रहालयहरू, दरबारहरू, राष्ट्रिय अभिलेखालय, केन्द्रीय सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षण प्रयोगशालाको विकास कार्य तथा जन सहभागितामा सञ्चालित कार्यहरू पर्दछन् ।

यस आयोजना अन्तर्गत भएका कामहरू निम्न अनुसार छन् ।

क्र.सं.	कार्य विवरण	वार्षिक बजेट रू. हजारमा	लक्ष्य परिमाण प्रगति परिमाण	कैफियत
(क)	**पूर्वाञ्चल**			
१.	**क्षेत्रीय संग्रहालय, धनकुटा**			
	१.१) प्रदर्शन कक्षको भुइँ, छाना मर्मत गर्ने र रङ्ग रोगन गर्ने कार्य सम्पन्न गर्ने	२५०	लक्ष्यनुसार कार्य सम्पन्न भएको	
	१.२) रिटेनिङ्ग वाल र कम्पाउण्ड वाल लगाउने कार्य सम्पन्न गर्ने (४० मी.)	३५०	" "	
२.	बराह क्षेत्रको मठ-मन्दिरको संरक्षण कार्य सम्पन्न गर्ने ।	१५०	" "	
३.	लेगुवाको नागेश्वर मन्दिरको जीर्णोद्धार कार्य २५% शुरू गर्ने ।	३००	" "	कार्यक्रम संशोधन गरी मन्दिर परिसरमा रहेको प्राचीन पोखरी जीर्णोद्धारगरिएको ।
ख.	**मध्यमाञ्चल**			
४.	**राष्ट्रिय अभिलेखालय**			
	४.१ नेपाल भाषा र लिपिमा लेखिएको अप्रकाशित हस्तलिखित ग्रन्थहरूको सूची तयार गरी प्रकाशन कार्य सम्पन्न गर्ने ।	१५०	" "	
	४.२ राष्ट्रिय अभिलेखालयको दक्षिण पर्खालको उचाई बढाउने कार्य सम्पन्न गर्ने ।	२५०	" "	
	४.३ बाइण्डिङ्ग सामान सालवसाली तवरले खरिद गर्ने कार्य ।	५०	" "	

क्र.सं.	कार्य विवरण	वार्षिक बजेट रू. हजारमा	लक्ष्य परिमाण प्रगति परिमाण		कैफियत
	४.४ अभिलेखालय भवनको छाना मर्मत गर्ने कार्य सम्पन्न गर्ने (९१२ ब.मी.)	१,२००	"	"	
५.	**राष्ट्रिय मुद्रा संग्रहालय, छाउनी**				
	५.१ पुरानो मुद्रा खरिद गर्ने कार्य	५०	"	"	
६.	**राष्ट्रिय संग्रहालय, छाउनी**				
	६.१ ऐतिहासिक पुलघर मर्मत गर्ने कार्य सम्पन्न गर्ने	२५०	"	"	
	६.२ दक्षिण तर्फको भत्केको पर्खाल पुनः बनाउने कार्य सम्पन्न गर्ने (११मी.)	११०	"	"	
७.	**राष्ट्रिय कला संग्रहालय, भक्तपुर**				
	७.१ पुजारी मठको छाना मर्मत बाँकी ४५% कार्य सम्पन्न गर्ने । (१९० ब.मी.)	८००	"	"	
	७.२ संग्रहालयका लागि स्टोर व्यवस्थित गर्ने कार्य सम्पन्न गर्ने ।	१५०	"	"	
	७.३ भक्तपुर स्थित ५५ झ्याले दरबार कार्य शुरू गर्न प्राविधिक लगत तयार गर्ने कार्य सम्पन्न गर्ने	५००	"	"	
८.	**केन्द्रीय सांँस्कृतिक सम्पदा संरक्षण प्रयोगशाला, ललितपुर**				
	८.१ प्रयोगशाला भवनको बाँकी २३.६३% मर्मत कार्य पूरा गर्ने । (३७१ ब.मी.)	५००	"	"	
	८.२ संरक्षण कार्य तथा प्रयोगशालाको परीक्षणका लागि र स्मारकहरूको संरक्षणका लागि सालबसाली रसायन खरिद गर्ने कार्य सम्पन्न गर्ने ।	३००	"	"	४७ प्रकारको विभिन्न रसायनहरू खरिद गरिएको
	८.३ विभिन्न संग्रहालयको पौभा चित्र, ढुंगा तथा धातुको मूर्तिहरू सालबसाली संरक्षण गर्ने कार्य सम्पन्न गर्ने	१००	"	"	७६ थानको संरक्षण कार्य गरिएको
	८.४ भ.पु. भैरब चोकको भित्ते चित्र संरक्षण	५०	"	"	
९.	**नुवाकोट दरबार क्षेत्र**				
	९.१ गारद घरको बाँकी ५०% जीर्णोद्धार कार्य सम्पन्न गर्ने ।	१,५००	वर्षातको कारणले झिंगटी छाउन नसकिएको		
	९.२ साततले दरबारको छानाको चुहिएको पाखा सबै मर्मत कार्य सम्पन्न गर्ने ।	३५०	लक्ष्य अनुसार कार्य सम्पन्न भएको		

क्र.सं.	कार्य विवरण	वार्षिक बजेट रू. हजारमा	लक्ष्य परिमाण प्रगति परिमाण	कैफियत
	९.३ नुवाकोट दरबार क्षेत्रमा आपतकालीन बसाली कार्य गर्ने अन्तर्गत पर्खाल मर्मत तथा सात तले दरबारमा विद्युत कार्यहरू सम्पन्न गरेको	५०	लक्ष्य अनुसार कार्य सम्पन्न भएको	
१०.	पुरातात्त्विक गतिविधि सहितको विवरण प्रतिवेदनहरू समाहित "प्राचीन नेपाल" ३ वटा अङ्क प्रकाशित गर्ने कार्य सालबसाली सम्पन्न गर्ने	१५०	" "	
११.	सांस्कृतिक सम्पदा प्रवर्द्धन गर्ने खालका पुरातात्त्विक वस्तुहरूको पोष्टकार्ड र भित्ते चित्र पात्रो सालबसाली उत्पादन कार्य गर्ने सम्पन्न गर्ने	१२५	" "	
१२.	फोटोग्राफी र डकुमेण्टेशन शाखाको सालबसाली जीर्णोद्धार तर्फको साविक कार्य सम्पन्न गर्ने	२००	" "	
१३.	विश्व सम्पदामा समाविष्ट क्षेत्रहरूको सालबसाली प्रचार प्रसार गर्ने अन्तर्गत चाँगुनारायण क्षेत्रको भि.सी.डी. डकुमेण्ट्री तयार गरेको ।	१००	" "	
१४.	संरक्षित स्मारक क्षेत्र भित्रका स्मारक क्षेत्रहरू मध्ये पाँच क्षेत्रको वर्गीकरण सम्पन्न गर्ने	४००	३ पटक बोलपत्र गर्दा पनि उपयुक्त बोलपत्र नपरेको र अन्य उपायबाट काम गराउन खोज्दा समयाभाव भएकोले कार्य प्रगति हुन नसकेको ।	
१५.	मापदण्ड अनुसार घर निर्माण गर्ने निजी घरहरूलाई सहुलियत स्वरूप रकम दिने कार्य सालबसाली पूरा गर्ने	५००	सहुलियतको लागि कुनै माग भई नआएको ।	
१६.	सम्पदा संरक्षण सम्बन्धी विभिन्न निकायलाई दश दिनको तालिम दिने कार्य सम्पन्न गर्ने ।	१००	लक्ष्य अनुसार कार्य सम्पन्न भएको ।	
१७.	स्मारकहरूको पुरानो फोटोहरू प्रदर्शन गर्ने र तीन उत्कृष्ट फोटोहरूलाई पुरस्कृत गर्ने ।	७५	२ पटक सूचना प्रकाशित गर्दा पनि फोटो प्राप्त नभएको	

क.सं.	कार्य विवरण	वार्षिक बजेट रू. हजारमा	लक्ष्य परिमाण प्रगति परिमाण	कैफियत
१८.	सिन्धुली गढीको नक्शा तयार गर्ने तथा संरक्षण गर्ने आवश्यक ल.ई. बनाउने कार्य पूरा गर्ने	६०	लक्ष्य अनुसार कार्य सम्पन्न भएको	
१९.	चाँगुनारायण क्षेत्र			
	१९.१ चाँगुनारायण मन्दिरको गजूर छाना जीर्णोद्धार कार्य सम्पन्न गर्ने। (२२५ ब.मी.)	१,२००	" "	
	१९.२ चाँगुनारायण स्थित ढोका टोलको जर्हौ जीर्णोद्धार कार्य पूरा गर्ने।	१०	" "	
२०.	चितलाङ्को लिच्छविकालीन अभिलेखहरूलाई संरक्षण गर्ने कार्य पूरा गर्ने	१६	" "	
२१.	काठमाडौं उपत्यकाको मूर्तिहरू र अभिलेखहरूको संरक्षण कार्य शुरू गर्ने	७५	" "	हाडी गाउँस्थित सत्यनारायण मन्दिरको दक्षिणतर्फका मूर्तिहरूको संरक्षण गरिएको
२२.	रक्तकाली मन्दिर जीर्णोद्धार कार्य सम्पन्न गर्ने	३५०	" "	
२३.	हनुमानढोका स्थित महाविष्णु मन्दिरको ४३% जीर्णोद्धार कार्य सम्पन्न गर्ने रहेकोमा पहिले अमानतबाट गर्ने भन्ने निर्णय भएकोमा पछि नमिल्ने भनि टेण्डरबाट गराउने भन्ने निर्णय भएकोले काम पूरा नभएको।	२,२५०	" "	
२४.	बोडेगाउँ स्थित महालक्ष्मी मन्दिर जीर्णोद्धार कार्य सम्पन्न गर्ने।	३२५	" "	
२५.	क्यूरियो जाँचपास शाखामा आउने चोरी मूर्तिहरूको क्याटलग सालबसाली बनाउने कार्य सम्पन्न गर्ने।	२०	" "	
२६.	सिन्धुली स्थित कालिका मन्दिर संरक्षण कार्य सम्पन्न गर्ने	२३२	" "	
२७.	पश्चिमाञ्चल			
	२७.१ रामग्रामको उत्खनन् कार्य जारी राख्ने	४००	" "	
२८.	लमजुङ्ग दरबार			
	२८.१ लमजुङ्ग दरबारको पटाङ्गिनी मर्मत कार्य पूरा गर्ने। (२६७ ब.मी.)	१५२	" "	
	२८.२ लमजुङ्ग दरबारको तल्लाहरूमा भुई बनाउने कार्य पूरा गर्ने। (१४०.५)	५००	" "	

क्र.सं.	कार्य विवरण	वार्षिक बजेट रू. हजारमा	लक्ष्य परिमाण प्रगति परिमाण	कैफियत
२९.	**क्षेत्रीय संग्रहालय, पोखरा**			
	२९.१ क्षे. संग्रहालयको छाना मर्मत सम्पन्न गर्ने । (४२.३ व.मी.)	२१२	लक्ष्य अनुसार कार्य सम्पन्न भएको	
	२९.२ पर्यटकहरूको क्यामेरा, ब्यागहरू सुरक्षित राख्ने दराज खरिद गरी संग्रहालयको टिकट, घरको वातावरण सुधार गर्ने कार्य पूरा गर्ने	५०	" "	
३०.	**क्षेत्रीय संग्रहालय, कपिलवस्तु**			
	३०.१ कम्पाउण्डवालको बाँकी ३०% कार्य पूरा गर्ने ।	६००	" "	
	३०.२ संग्रहालय ढोका संगैको जग्गा अधिकरण गर्ने कार्य पूरा गर्ने (२ कट्ठा)	२००	" "	
३१.	**पुर्णेश्वर शिवालय पर्वतको मर्मत सम्भार सम्पन्न गर्ने ।**	३००	" "	
३२.	**मध्य पश्चिमाञ्चल**			
	३२.१ सुर्खेत संग्रहालय भवनको छाना तथा प्यारापिठ पर्खाल मर्मत गर्ने कार्य पूरा गर्ने । (छत ढलान २५० व.मी. प्यारापिठ ९० मी.)	१५०	" "	
	३२.२ संग्रहालयमा प्रदर्शित गर्न एक जनजातिको मोडेल बनाउने कार्य शुरू गर्ने अन्तर्गत मगर जातिको मोडेल बनाएको	६०	" "	
३३.	**काँक्रे विहारको नक्शाहरू तयार गर्ने कार्य पूरा गर्ने (९०%)**	७००	" "	
३४.	**मालिकादेवी मन्दिर (अछाम) लाई जीर्णोद्धार गर्न अनुदान दिने ।**	२००	" "	

३५. पुरातात्त्विक स्मारकहरूको सालवसाली आपतकालीन संरक्षण कार्य अन्तर्गत भएका कामहरूको लागि रू. १८,६६,०००/- विनियोजित भएकोमा निम्न बमोजिम खर्च गरिएको ।

क)	भक्तपुर स्थित कू सँभ्यालको	१,४०,५३९/३४
ख)	भीमसेन सत्तल, दाप्चा	१,००,०००/-
ग)	राष्ट्रिय संग्रहालय स्थित बौद्ध ग्यालरीको छाना मर्मत	२,६३,७१७/-
घ)	गारतघर, नुवाकोट	८,५६,५८१/-
ङ)	मनमैजु मन्दिर जीर्णोद्धार	५०,०००/-
च)	माइक्रोफिल्म भवनको छाना मर्मत	६५,३१०/-
छ)	मुस्ताङ्गबाट प्राप्त मानव अवशेष बचाई राख्न Air Condition Humiditifier	१,३५,६६६/-
ज)	भक्तपुरमा रहेका असुरक्षित अभिलेखहरूको संरक्षण कार्य	४६,०११/-
झ)	बनारस साम्राज्येश्वर मन्दिरमा पानीको व्यवस्था सम्बन्धी कार्य गरेको	२०,०००/-

२. गोरखा दरबार क्षेत्र संरक्षण परियोजना

गोरखाको ऐतिहासिक, साँस्कृतिक तथा पुरातात्त्विक महत्वका दरबार, मठ-मन्दिर, कोत किल्ला, ढुङ्गेधारा आदि महत्त्वपूर्ण सम्पदाहरूको सुधार संरक्षण तथा जीर्णोद्धार गरी गोरखालाई ऐतिहासिक रूपमा परिचित गराउनुका साथै पर्यटक उद्योगलाई टेवा पुऱ्याउन मद्दत गर्ने उद्देश्य राखिएको छ । विगत आ.व. २०४४/०४५ देखि यस परियोजना सञ्चालन हुँदै आएको छ ।

गोरखा दरबार क्षेत्र संरक्षण परियोजना

क.सं.	कार्य विवरण	वार्षिक बजेट रू. हजारमा	लक्ष्य परिमाण प्रगति परिमाण	कैफियत
१.	तल्लो दरबार संगैको घरजग्गा अधिकरण जम्मा तीनघर र १३ आना जग्गा	४,०००	लक्ष्य अनुसार कार्य सम्पन्न भएको	
२.	खोपी धाराबाट शक्तिचोक निस्कने खोल्सीमा पक्की ढलको व्यवस्था गरी सिंढी बाटो बनाउने (१२५ मी. लामो)	२,१५०	" "	
३.	पृथ्वी प्रतिमा स्थलमा लगाएको फूल बिरूवा गोडमेल र हेरचाह गर्ने ।	१५०	" "	
४.	श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाह लाई एकीकरण अभियानमा सहयोग गर्ने व्यक्तिहरूको नामावली लेख्ने कार्य	४०		सम्बन्धित निकायबाट नामावली प्राप्त नभएकोले कार्य सम्पन्न नभएको ।

क्र.सं.	कार्य विवरण	वार्षिक बजेट रू. हजारमा	लक्ष्य परिमाण प्रगति परिमाण	कैफियत
५.	अनुशरण कार्य पोखरीको मर्मत र अन्य कार्य समेत गर्ने ।	१००	लक्ष्य अनुसार कार्य सम्पन्न भएको	
६.	गोरखा दरबार परिसर (हाता) भित्रका स्मारकहरूमा रङ्गरोगन गर्ने रसायनिक उपचार गर्ने कार्यको लागि	३९२	" "	

३. काठमाडौं उपत्यका साँस्कृतिक सम्पदा संरक्षण गुरूयोजना

काठमाडौं उपत्यका साँस्कृतिक सम्पदाहरूको संरक्षणको लागि यूनेस्कोबाट तयार भएको गुरूयोजना अनुरूप काठमाडौं उपत्यकामा रहेका विभिन्न साँस्कृतिक सम्पदाहरूलाई संरक्षण गर्ने उद्देश्यले विगत आ.व. २०३६/०३७ देखि कार्य सञ्चालन गर्दै आइरहेको छ ।

क्र.सं.	कार्य विवरण	वार्षिक बजेट रू. हजारमा	लक्ष्य परिमाण प्रगति परिमाण	कैफियत
१.	शंखमूल स्थित चामुण्डा मन्दिर क्षेत्रको जीर्णोद्धार कार्य शुरू गर्ने । (६६.६६%)	८००	लक्ष्य अनुसार कार्य सम्पन्न भएको	
२.	भीमसेन मन्दिरको बाँकी काम सम्पन्न गर्ने (४५%)	५००	" "	
३.	आकस्मिक कार्य अन्तर्गत पाटन दरबार स्थित कुमारी चोकको पूर्वी गान्होको पश्चिम तर्फ रहेको दरबार स्क्वायर भित्र अवस्थित कुमारी चोकको पूर्वी गान्होको पश्चिम तर्फ फर्केको पाखा छाना मर्मत कार्य भएको र सोही पाखा छाना मुनिबाट तलेजुको पूजा आजाको कार्यहरू गर्दाको पानी बाहिर निकासा हुन (पोलिथिन) पाईप जडान गरेको । मूलचोकको उत्तर लंगको कुमारी चोकतिर फर्केको छानाको मुंसी, दलिन, टाइल, आदि फेर्ने कार्य भएको	२००	" "	

४. स्वयम्भू संरक्षण योजना

स्वयम्भूको गुरूयोजना अनुसार स्वयम्भू क्षेत्रको संरक्षण गर्दै लाने उद्देश्य अनुरूप विगत आ.व. २०४६/०४७ देखि यस योजनाले कार्य गर्दै आएको छ ।

क्र.सं.	कार्य विवरण	वार्षिक बजेट रू. हजारमा	लक्ष्य परिमाण प्रगति परिमाण	कैफियत
१.	हारती माता मन्दिर जीर्णोद्धार कार्य पूरा गर्ने	५००	लक्ष्य अनुसार कार्य सम्पन्न भएको	
२.	पुरानो गुम्बा मर्मत सम्भार सम्पन्न गर्ने	२००	"	"
३.	एक घरको मोहडा जीर्णोद्धार कार्य सम्पन्न गर्ने	५००	"	"
४.	सालवसाली आपतकालीन संरक्षण कार्य अन्तर्गत ज्ञानमाला भजन सत्तलको पछाडि भू-क्षय संरक्षण गर्ने कार्य गरेको	२५०	"	"

५. स्मारक संरक्षण तथा दरबार हेरचाह कार्यालय, भक्तपुर

यस अन्तर्गत चाँगुनारायण संरक्षित स्मारक क्षेत्र तथा भक्तपुर संरक्षित स्मारक क्षेत्र स्थित स्मारकहरूको संरक्षण तथा सुरक्षा गर्ने कार्य रहेको छ । साथै भक्तपुर विकास परियोजनाद्वारा जीर्णोद्धार गरिएका स्मारकहरूको अनुशरण कार्य तथा जन सहभागितामा स्मारकहरूको संरक्षण गर्ने कार्य पनि सञ्चालन हुँदै आएका छन् ।

क्र.सं.	कार्य विवरण	वार्षिक बजेट रू. हजारमा	लक्ष्य परिमाण प्रगति परिमाण	कैफियत
१.	ज्योतिर्लिङ्गेश्वर क्षेत्र सुधार नयाँ सत्तल जीर्णोद्धार कार्य सम्पन्न गर्ने ।	६००	लक्ष्य अनुसार कार्य सम्पन्न भएको	
२.	भक्तपुर स्थित स्मारकहरूको लागि अनुशरण कार्यक्रम अन्तर्गत तव सत्तलको पश्चिम पाखाको छानाको काम सम्पन्न गरेको	७००	"	

६. काभ्रे एकीकृत आयोजना

काभ्रे जिल्ला अन्तर्गतको ऐतिहासिक ७ गाउँ-पनौती, बनेपा, धुलिखेल, चौकोट, साँगा, नाला र खडपुमा रहेका प्राचीन स्मारकहरूको संरक्षण सम्भार गरी उक्त स्थानहरूलाई साँस्कृतिक पर्यटक स्थलको रूपमा विकसित गर्ने यस आयोजनाको उद्देश्य रहेको छ । काभ्रे जिल्लाको कृषि क्षेत्रको विकासमा यथोचित सहयोग पुऱ्याउने एवं त्यहाँ रहेका विद्यालय भवनहरूलाई पुनर्स्थापना गर्ने समेत यस आयोजनाको लक्ष्य रहेको छ ।

क्र.सं.	कार्य विवरण	वार्षिक बजेट रू. हजारमा	लक्ष्य परिमाण प्रगति परिमाण	कैफियत
१.	सामाजिक कार्यः- नाला भगवती मन्दिर, धुलिखेल नारायण मन्दिर, बनेपा भीमसेन पाटी, पनौती लाछीपाटी तथा रत्नचुडेश्वर नि.मा.वि. नाला	९,०६०	लक्ष्य अनुसार कार्य सम्पन्न भएको	
२.	कृषि विकास कार्यः- माहुरी पालन कार्यक्रम, बाखा पालन तथा कृषि कार्यक्रम गरिएको ।	२,७००	"	
३.	प्रशासनिक कार्य	५,४४०	" "	

विभागबाट सम्पन्न अन्य कार्यहरू

माथि उल्लेखित गरिएका विकास कार्यक्रमहरूको साथसाथै विभागका केही महत्त्वपूर्ण गतिविधिहरू निम्न अनुसार रहेका छन् ।

जात्रा, पर्व र नाचहरू

परम्परादेखि चल्दै आएको जात्रा नृत्य एवं पूजाहरू निरन्तर रूपमा सञ्चालन भइरहोस् भन्ने अभिप्राय अनुरूप यस विभागले सम्बन्धित व्यक्तिहरूलाई आर्थिक अनुदान दिंदै आएको छ । सोही अनुरूप आ.व. २०५७/०५८ मा विभिन्न नाच, जात्रा पर्वहरूलाई निम्न अनुसारको आर्थिक अनुदान उपलब्ध गराइयो ।

साल बसाली यस विभागबाट अनुदान पाएका

नाच जात्राहरू		रकम
१.	महाकाली नाच भक्तपुर ६ थरी	७,२६०
२.	रामचन्द्र नाच	७,२६०
३.	दश अवतार नाच, त्रिपुरेश्वर	१०,८९०
४.	भैरवनाच, हल्चोक	६,०५०
५.	लाखे नाच, मजिपाट	६,०५०
६.	गाउने ठाडी, यटखा	१,८१५
७.	कार्तिक नाच, ललितपुर	३७,५१०
८.	माघ जात्रा, वटु	४,८४०
९.	हात्ती नाच, किलागल	३,०२५
१०.	भीमसेन जात्रा, ललितपुर	३,३००
११.	कृष्ण पूजा, ललितपुर	३,३००
१२.	न्यकुजात्रा मतया, ल.पु.	१६,३००
१३.	अष्टमातृका (गँप्याखँ), ल.पु.	२५,०००

द्रष्टव्यः- सम्पूर्ण नाच र जात्राहरूलाई प्रत्येक दुई वर्षमा अनुदान रकममा १० प्रतिशत थप गर्ने गरी मं.प. को निर्णय भएको अनुसार गर्ने गरिएको छ ।

विभागबाट पटके अनुदान प्राप्त नाच तथा जात्राहरू

१.	दश अवतार नाच, त्रिपुरेश्वर	रू. १०,०००
२.	फर्पिङ्ग कार्तिक नाच, फर्पिङ्ग	रू. १०,५००
३.	निरञ्जना भगवती जात्रा, नुवाकोट	रू. ६,०००

छायाङ्कन सहमति

संरक्षित स्मारक क्षेत्रहरू भित्र चलचित्र, टेलिचलचित्र, वृत्तचित्र आदिको छायाङ्कन गर्न चाहने स्वदेशी वा विदेशी व्यक्तिहरूले निर्धारित दस्तुर तिरी यस विभागको पूर्व स्वीकृति लिनुपर्ने प्रावधान रहे अनुसार आ.व. २०५७/०५८ मा फिल्म छायाङ्कन सहमति प्रदान गरेको संख्या ३३ वटा मध्ये स्वदेशी ९ र विदेशी २४ रहेका छन् ।

नक्शा पास तथा सिफारीश

विश्व सम्पदा सूचीमा समाविष्ट संरक्षित स्मारक क्षेत्रमा घर वा भवनको निर्माण, मर्मत, थपघट वा पुन: निर्माण गर्न चाहने व्यक्तिले पेश गरेको नक्शामा पुरातत्त्व विभागको स्वीकृति लिनुपर्ने प्रावधान रहे अनुसार आ.व. २०५७/०५८ मा ललितपुर क्षेत्रको १५, हनुमानढोका क्षेत्रको ७, भक्तपुर क्षेत्रको ७, स्वयम्भू क्षेत्रको १, बौद्धनाथ क्षेत्रको ४, पशुपतिनाथ क्षेत्रको २, एवं चाँगुनारायण क्षेत्रको २ गरी जम्मा ३८ थान नक्शा पासको लागि स्वीकृत भई गएका छन् ।

यसैगरी संरक्षित स्मारक क्षेत्रमा बनेका घरहरूको बेच बिखन, बन्धक, धितो, दान, दातब्य र बक्सपत्र आदिको लागि पनि मालपोत कार्यालयलाई पुरातत्त्व विभागबाट सिफारीशको लागि पठाइने प्रावधान रहेकोमा पशुपति क्षेत्रमा नामसारी १, ललितपुर क्षेत्रमा बिक्री ५, बक्सपत्र २, नामसारी १, दृष्टि बन्धक २, भक्तपुर क्षेत्रमा बिक्री १, स्वयम्भू क्षेत्रमा नामसारी १, बेचबिखन २, दृष्टि बन्धक २, शेषपछि बक्स पत्र १, अरूलाई राजिनामा बक्स पत्र-१ रैकर परिणत दर्ता १ रहेका छन् ।

क्यूरियो सामान जाँचपास

एकसय वर्ष ननाघेका आधुनिक हस्तकलाका वस्तुहरूको नेपालबाट निकाशी गर्नु पर्दा पुरातत्त्व विभागबाट जाँचपास गर्ने प्रावधान रहेकोमा गत आ.व. मा ५,०६,२७४ थान विभिन्न क्यूरियो सामानहरू जाँच गरी जाँचपास प्रमाण-पत्र वितरण गरिएको थियो ।

यसैगरी गत आ.व. मा प्रहरीद्वारा पक्राउ गरी आवश्यक खोज अनुसन्धान गर्न पुरातात्विक प्रतिवेदनको लागि यस विभागमा पठाइएका विभिन्न मूर्तिहरू र अन्य हस्तकला सम्बन्धी वस्तुहरू १०४ थान रहेका छन् ।

श्री ५ महेन्द्र प्रकृति कोष तथा अमेरिकन हिमालय फाउण्डेशनको सहयोगमा साण्डेय केन्ट्रो एशोसियट्सबाट जीर्णोद्धार भइरहेको लोमाङ्गथानको थुप्चेन गुम्बा एशोसियट्सको अनुरोधमा यस विभाग सहभागी भई आएकोमा स्मारकसंगै बनाइएको मोटर बाटोले सम्पदालाई हानी पुर्‍याउने हुँदा यस सम्बन्धमा अग्रिम कारवाही भइरहेको ।

श्री ५ को सरकार र इटालीको ISIAO संग भएको सम्झौता अनुसार वि.सं. २०५७ को हिउँदमा कपिलवस्तु जिल्लाको पिपरीमा उत्खनन् तथा वाणगंगा र कोठी नदीको बीचको भू-भागको पुरातात्विक सर्भेक्षण सम्पन्न भएको ।

श्री ५ को सरकार र बेलायतको क्याम्ब्रीज आर्कियोलजिकल युनिट बीच भएको सम्झौता अनुसार वि.सं. २०५६/०५७ मा कास्की र लमजुङ्गको कोला क्षेत्रमा पहिलो सिजनको उत्खनन् भै त्यसको प्रतिवेदन प्राप्त भइसकेको ।

श्री ५ को सरकार र बेलायतको क्याम्ब्रीज आर्कियोलजिकल युनिट बीच भएको सम्झौता अनुसार वि.सं. २०५७ को आश्विन र कार्तिकमा जुम्लाको सिञ्जामा पहिलो सिजनको उत्खनन् सम्पन्न भएको ।

यस विभागबाट सर्भेक्षणको क्रममा कास्की जिल्ला कालिका गा.वि.स. वडा नं. ८ भैंसेमा जीवास्ममा परिणत भएका रूखहरू फेला पारेको ।

वुटवल नगरपालिकाको अनुरोधमा यस विभागबाट बुटवल नगरपालिका वडा नं. ३ जीतगढीमा उत्खनन् कार्य गरेको ।

प्राविधिक सहयोग

पुरातत्त्व विभागले विभिन्न निकायहरूलाई प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराउँदै आएकोमा गत आ.व. २०५७/०५८ मा निम्न कार्यहरूको लागि प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराएको थियो ।

श्री संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालयको आ.व. २०५७/०५८ को स्वीकृत कार्यक्रम अनुसार यस विभागका प्राविधिकहरूबाट गरिएका कार्यहरू यसप्रकार रहेका छन् ।

१. श्री गुप्तकालीन मन्दिर, ठूलो पोखरी जीर्णोद्धार, कास्की
२. श्री कुम्भेश्वर मन्दिर मर्मत सम्भार, ललितपुर
३. श्री बढिमालिका तथा नाटचेश्वरी भगवती मन्दिर जीर्णोद्धार कैलाशमाण्डौ, बाजुरा
४. श्रीवैद्यनाथ मन्दिरको यज्ञशाला र कीर्तन गृहको मर्मत, अछाम

५. सेतोपाटी जीर्णोद्धार, नुवाकोट
६. हरिसिद्धि भवानी मन्दिरको छाना छाउने काम, ललितपुर ।
७. यम्पी महाविहारमा तेलीया ईंटा छाप्ने कार्य, ल.पु.
८. टुडाँलदेवी मन्दिर जीर्णोद्धार, काठमाडौं
९. दुर्लुङ्गकोट, भुमे स्थान जीर्णोद्धार, पर्वत
१०. वाराही च्वोछें जीर्णोद्धार, भक्तपुर
११. गणेश स्थान जीर्णोद्धार तथा वातावरण सुधार, सिन्धुली
१२. चित्रे गुम्वा जीर्णोद्धार एवं माई पोखरी जीर्णोद्धार, इलाम
१३. शिव मन्दिर जीर्णोद्धार एवं वातावरण सुधार, इलाम

आ.व. २०५७/०५८ मा प्राप्त भएका निवेदनको आधारमा स्थलगत अध्ययन गरी निम्न स्थानको प्रतिवेदन तयार गरिएका छन्–

१. छाचोक स्थित गुफा, सिलजुरे गा.वि.स. वडा नं. ९, कास्की
२. पाल्पास्थित तानसेन दरबार, अमरनारायण मन्दिर, अर्गली दरबार र रानीघाट दरबार
३. फर्पिङ्ग वज्रयोगिनीमा बत्ती बाल्ने पालाहरू राख्ने सम्बन्धमा ।
४. ज्ञानेश्वर नानक मठ
५. विष्णुदेवी मन्दिर, तीनथाना
६. गोकर्णेश्वर महादेव मन्दिर
७. का.जि. महादेवस्थान गा.वि.स. स्थित मातातीर्थ, तथा गोकर्णस्थित पाटी र सत्तल
८. सिराहाका मन्दिरहरू
९. गोकर्णेश्वर पाटी
१०. चाबहील गणेशस्थान
११. जीतपुर फेदी शिद्धेश्वर महादेव र जीतपुर फेदी ५ माने
१३. ल.पु. लामाटार स्थित श्रृङ्ग ऋषिको गुफा
१४. सत्यनारायण मन्दिर, हाँडीगाउँमा शौचालय निर्माण
१५. का.जि. रामकोटको शिलापत्र उतार
१६. इन्द्रायणी गा.वि.स. कुसुमथली सेतीदेवी
१७. दक्षिणकाली फर्पिङ्ग बजारको शिखरापुरमा संग्रहालय निर्माण
१८. धुलिखेल स्थित श्वेत भैरव मन्दिर
१९. गुल्मी स्थित इस्मा भगवती र इस्माकोट
२०. टोखा चण्डेश्वरी
२१. बाल्मीकी आश्रम
२२. डडेल्धुरा असिग्राम मन्दिर
२३. लेखनाथ मार्गको कुलदेवता थान
२४. दयाश्वर महादेव मन्दिर
२५. बाघभैरव मन्दिर स्थित महादेव मन्दिर
२६. कीर्तिपुर चिलंचो चैत्य
२७. श्वेत भैरव मन्दिर र परिसर, धुलिखेल
२८. नयाँपाटी, संखुपाटीचौर
२९. त्रिवेणीघाट, पनौती
३०. वटुटोल स्थित नाथेश्वरी गुठीघर
३१. सुन्धारा, काठमाडौं
३२. पुल्चोक स्थित पाटी, ललितपुर
३३. खिउल्ह टोलको नारायण मन्दिर, भेडासिं
३४. ठमेल वडा भवन अगाडिको गणेश र महाकाल मन्दिर
३५. ठिमी स्थित जिस्वावाहाल
३६. सिद्धि गणेश च्वोछें, भक्तपुर
३७. सतासीधाम-७ को चिलागढ
३८. का.म.न.पा. जैसिदेवल मन्दिर
३९. टुटेश्वर महादेव मन्दिर, महोत्तरी
४०. दक्षिणकाली गा.वि.स. कोछुटोलको सत्तल

ABOUT THE AUTHORS

Mr. Sukra Sagar Shrestha	— Chief Archaeology Officer, DOA.
Mr. Sabitree Mainali	— Lecturer, Padma Kanya Multiple Campus.
Mr. Prakash Darnal	— Archaeology Officer, DOA.
Mr. Keshab Prasad Adhikari	— Assistant Lecturer, Mechi Multiple Campus, Bhadrapur, Jhapa
Sarala Manandhar	— Chief, National Archives.

का. मे. अ. द. नं. ८/६८,   हु. द. स. बा. अ. नं. २/०२३

"**प्राचीन नेपाल**" का निमित्त प्राग्-इतिहास तथा पुरातत्त्व, लिपिविज्ञान, हस्तलिखित ग्रन्थ, मुद्राशास्त्र, अभिलेख, संग्रहालय तथा ललितकलासंग सम्बन्धित मौलिक रचनाको माग गरिन्छ ।

रचना संक्षिप्त तर प्रामाणिक हुनुका साथै अद्यापि अप्रकाशित हुनुपर्दछ । तर कुनै प्रकाशित विषयको सम्बन्धमा नयाँ सिद्धान्त र प्रमाण प्रस्तुत गरिएको भए तिनको स्वागत गरिनेछ ।

रचनासंग सम्बन्धित चित्रहरू पठाउन सकिनेछ । रचना पृष्ठको अग्रभागमा मात्र लेखिएको हुनुपर्नेछ । प्रकाशित लेखहरूमा व्यक्त गरिएको भावना वा मत सम्बन्धित लेखकको हुनेछ ।

महानिर्देशक
पुरातत्त्व विभाग
रामशाहपथ
काठमाडौं, नेपाल

Contribution of original nature dealing with pre-historic and field-archaeology, epigraphy, manuscripts, numismatics, archives, art, anthropology and architecture of Nepal and museum and other techniques connected with various aspects of art work are invited to **"Ancient Nepal".**

The contribution should be concise and well-documented and based on hitherto unpublished data, if not new interpretation of already known evidence.

The opinions expressed are those of the authors and do not necessarily reflect the views of the Editor or The Department of Archaeology.

Photographs and illustrations (line drawing) may be sent. The typescript should be in double space and one side of the paper only sent to:

The Director General
Department of Archaeology
Ramshahpath
Kathmandu, Nepal